No. ३६९९ / घ

Title भट्टिकाव्य टीका "जयमङ्गला"

Author जयमङ्गल:

Extent ६६ पत्र Age

Subject काव्य

भट्टिकाव्यटीका जयमंगलाख्या

२६५

६२ पत्राणि



पश्यपद्मामः तेनतुल्यमितिवति अवसन्नत्वविंदंदप्रतं वेणीबंधनमलिनत्वात्‌ इतरत्र सश्लोकवनिकाख्यावनाग
तं इतरं पितुरादेशाद्वनमागतं स्वरूपेति समासः अनाम्रष्टमनपनीतमध्ययद्वीः तेनविधूसरं उतनयमपित्र्यपेति
मैथिलिं अनाम मैथिलीयेनयस्माद्वा धृतं गौरवमात्रं युक्तत्वमेवनदीप्यादिकं इतरं माहात्म्यं दधतं तच्छितोपमे
त्ति वांछितप्रत्ययेनोपमार्थख्यातिधाना अवतन्त्रात्‌ कल्पवादयोपि तच्छितप्रत्ययाद्दृष्टव्याः ॥ २४ ॥ सा मा सा मर्थेनत्र
क्रमासंपादितो निष्पादितो वा छितो लाल सितोर्थो येन सदनुमानः कथं चिन्तामणिश्चिन्तामणिरत्नं तस्यात्‌ इनितदा
नी मेने ज्ञातवान्‌ सलक्ष्मणः सहलक्ष्मणेन क्षमिपती रामः शाखामृगस्वामी कपिनिश्च सुग्रीवः सुप्नोऽमेनि चिन्तामणि
रित्यत्रेवशब्दार्थस्यागम्यमानत्वात्‌ लुप्तोनोपमेति ॥ ३५ ॥ युष्मानू ॥ युष्मान्‌ रामादीन्‌ लयवाद्यु कल्यान्‌ कृलयवद्यानि
रुचवचेत उच्च ज्ञानत्व विनी संज्ञा नडाति तोमादिक हिंसारहस्थाननजाल्मः मूर्खः सीतास्फुलिंगसीतां अग्निकणमिव

परिग्रहादाय बंधां वनमिवाधिशेते मर्त्यै रिष्यामीसिति सिंहसमद्भुतपदद्दन्तमानुसनोपमेतिसमशब्देनोप ५५
मायाअभिधानात्रत्र नितसद्भ्यादयोपिद्रष्टव्याः इदानीमलंकारांतवाप्याह॥ ३५॥ अहायोद्विषन्नधि
संग्रामेसमेतमायः समेतापाप्रामादामितिद्वितीयार्थे वज्रीद्विः मायावीत्यर्थः धनेश्वरस्य धनमहृतहृ
तवाननुक्रमादंगादिति सिद्धोलोपः तंविबुधैर्देवैः सहहृतोत्रमायाधनं कृतमहासंग्रामं निष्क्रान्ता अपिल
186 पितामीर्लज्जायेनविनवमदेनतेननिष्क्रान्ताद्भ्युपाश्रातिनात्रंखुशुसंपत्रकंयुक्तंयेनपराद्दिययमपहृत्यानीत
वानसोतंविलोक्याहमितःप्राप्तः विनवमदोलज्जांत्याजयतीत्यमुमेवार्थमनुस्मृत्यार्थान्तरमादा॥ अयवेति
अथवाशब्दोनिपातसमुदायः अस्मादर्थेवर्तते यस्मादिहलोकेसंपद्विपतिरचिरगताप्राप्तास्तथावतन्मा
मीत्वकंनयव्ययपतिनचजयतिव्यतिरस्त्रचलनेवर्त्तते अर्थान्तरस्वासन्नतितक्रादर्थावन्यस्योपन्यासान्वयथा १८६

क्रोउपन्यसमर्थस्याप्रक्रांतादपरस्यपयत्रऽज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासः पूर्वोथा सुमनो यथेति॥ ३६॥ आक्षिप्त॥ यदस्तु
द्दृतोऽर्दत्तः नवचित्रमाश्चर्यमयस्मादसौ त्राद्भिमावाद्वस्य ऽउन यथापि महद्दृश्यते तऽक्क प्रतिषेधं नादृकोवेति
किमतेनोक्तेन यस्मादनार्यो णां न द्विधात्मधर्मर्धर्मादनयतेवर्त्मानि मार्थेवर्तितुं कोवा हेतुः किं नाम कारणं
नैवेत्यर्थः आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम यथोक्तप्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया आक्षेप इति तं संतः शंसंति
द्विविधं यथेति अत्र पूर्वार्द्धे वाक्यो यदृशोर्यः तस्य कोवेत्यादिना विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेध इति सवक्ष्यवस्य
माणविषयत्वेदात् द्विविधत्वमयमुक्तविषयः॥ ३७॥ तत्स्य॥ नस्यरावणस्या द्विवासे लंकायामसौ रामपतिः सीता
मयाद्दृश्वारामः परियस्याऽइति विलापामर्षवंस्यति नकारालावपद्देस्यंतत्त्व ऽः कथ्यावोनोघणवचनाद्दितिङा
द्विकल्पः तत्तत्त्वमासौकंठपमन्युः प्रसह्यशोकाकान्तः तत्त्वतऽः नवर्तितव्यायोपयादितिवर्ततेस्य यं कार्यस्यार्

स्मदायत्वस्य मारः शरीरं सीतादर्शनं उदीरितः कथितः ततः सुग्रस्तं शोषेणाद्भुतेनाशोकवनिकालंगादिना किं प्रोक्ते ५८
ननकिंचित्प्रयोजनं मएवेत्ययमप्याक्षेप एव किंतु वक्ष्यमाणविषयः अत्र पूर्वार्द्धेनोक्तोयत्र छोर्थः तस्य विशे
षान्निषिद्धिर्यायाप्रोक्तेनेत्यादिनाशेषार्थप्रतिषेधः ॥ ३५॥ यथा॥ सीतात्रवदातश्रुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वीतये
187 ण दौर्वल्येन एतावता तुल्यधर्मत्वाच्छशिलेखया समतां तुल्यतामुपयायादुपगच्छेद्विकलंको नामाधरोति
द्वन्नोतिक्रांतः परान्तुलतः इंदुलेखां न लंघयेत् तथा जावी आगामिनी नालंघयिषयादिनयेवतस्माचंद्रलेख
यानसमेतिभावः व्यतिरेक इति अयं व्यतिरेको नाम अत्रयः पूर्वार्द्धेनोपमानोपमेययोरर्थादर्शितः तस्याप
श्चादर्थेन तेदद्दर्शनात्तयथोक्तं ॥ उपमानवतोर्थस्ययाद्विशेषनिदर्शनं व्यतिरेकं तमिच्छंति विशेषापाद
नात्पृथगेति ॥ ३५ ॥ आनि॥ अन्तेरूपितकारिण्यत्र अपरीक्षितकारिणाकरणशीलेन अनासेवितवृद्धपाण्डिते १८७

नत्रपर्युपासितत्रानहृदृसत्यथेनअविरोधितनिष्ठुरेणअनपकृतेषुक्रूरःसत्यशत्रुःतेनरहीतांसाध्वीनृप
परिवृतांदयितामिच्छंत्राणाहीत्वंयस्मिंस्तुमलंपर्याप्तंत्वंघटस्वयतस्वहेराजन्नित्यवदद्धरमानेविलापवनेति
परीक्षासेवाविरोधनंवेतितिस्वभूतासांयःप्रतिषेधःनञातेनअपरीक्षापूर्वकंयत्रकरणंतथावृद्धसेवापूर्वकं
यत्नपंडितत्वंयद्वौविरोधपूर्वकंनैष्ठुर्यंतस्यक्रियाफलस्याविलापवनाद्य।नाद्युपथोक्तं।क्रियायाः प्रतिषेधेनतत्फ
लस्याविलापवना।ज्ञेयाविलापवनेवासोमात्वर्थकथ्यतेयथेति॥४०॥सच॥सघोरामोमहाह्रदःमहाह्रदसमःसीता
विरहानुविद्धलेनाकुलेनपवनेनचेतसासंक्षोभ्याप्तःपरिशुष्यन्शोकसमुपगाच्छमूपरितःसमंतात्परितापमूर्छि
तशोकसंतापेनमूर्छीभवितोभूतःअनंतरंभुजलंसीतावार्तांश्रवणमीप्सितमासाद्येतंनिरस्तंमाकस्मि
कंपातितमित्येकोर्थः।महाहृदःपरिशुष्यन्विकलैरश्वरलैःसचैर्मत्स्यादिभिःसंकुलैर्व्याप्तःपरितापमूर्छितः

५२

परितापेन मूर्छितः अर्कतापान्वितालवङ्गअंबुवनिरस्तं विनामेघेन पतितामित्तिद्वितीयः समासोक्तिरिति अत्रैम ५२
ताङ्कदैक्कोनयामः तत्तुल्यविशेषणतयातस्य गम्यमानत्वात्समासस्त्तणित्तैयथोक्तं। यत्रोक्ते गम्यतेन्योर्थः
तत्समानविशेषणैः। सा समासोक्तिरुदिता संक्षेपार्थतया यथेति। एवंच कृत्वा अयं श्लेषाद्भिद्यते श्लेषे हि द्वयो
१४४ र्न पिश्रूयमाणत्वात्॥ ४४॥ अथ॥ अथ वार्त्ताश्रवणानंतरं कपयः समेत्यातिसंगत्य राममनु सप्तुः अनुगत
वंतः लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेषश्च यस्य नामस्य रामम नाय प्रयाण्ययश्रावेयः तदर्थमुविनिर्गतावग्रहस्तोय
स्यनतेनप्राणतेन सुग्रीवेन गृहीत प्रतिष्ठिता सा च राज्ञा यस्य तं रामो अतिशयालिंबामास अवस्तु द्वपिनामासे।
लक्ष्मणेन तुल्यरूपवेषः स्यान्न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्य इति लोकातिक्रांतवचनमेतद्वचनमुत्प्रेक्ष्यत्वक
स्थिक्तिशेषाश्रिय यथोक्तं। निमित्तेनोयत्रवर्मालोकातिक्रांतमेव वर्ण्यमन्यत्रेतिशयोक्तिं नामलंकारतया यथे १८९

नि॥४१॥ वापि॥ ततोनंतरं नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च सर्वं एते स्रुस्रुरित्यादिवक्ष्यमाणत्यक्तवन्तः प्रययुः व्योमा
काशं महेन्द्रं महीधरं सामिस्रुः गतवन्तः लिटः किवेगुणत्वावः धातोरर्थं यथासंख्यमिति स्रुस्रुरित्यादिना क्रिया
णां तुल्यधर्माणां वक्षुधादीनां च कर्मणामत्र क्रमशो निर्देशात् यथोक्तोस्य सामुपदिष्टानामर्थानामर्थधर्म
णां क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यत इति॥४२॥ स्थित॥ उदधिजलौघात्समंततो यः परिहृतो विनाशः
तस्माद्धरित्रीपरिरक्षितमिव गगनतलवसुंधरयोरंतराले देहं शरीरं जैत्ननिविवेगं सहस्तद्धतिस्थूलविस्तृताद्दिव्या
वः प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः उत्प्रेक्षेति यथोक्तो अविवक्षितसामान्यात् किंचिद्वोपमया सहात्र सद्गुणक्रियारो
पादुत्प्रेक्षातिशयान्वितेति। अत्र महीधरसामान्यस्याविवक्षितत्वाद विवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किंचिदु
पमया सह महेन्द्रगिरेरतद्गुणतयारक्षणेनयो गगनतलं वसुंधरां थाप्यस्थित इत्यतिशयान्वितः॥४४॥ विष ।

घरनिलयेपातालेनिविष्टामूलं महेन्द्रमूशिखरस्थैः करणत्रुतैः प्रशृष्टः संसृष्टोदेवलोकोयेन घनैर्निरंतरैर्वि ५८
पुलैः विस्तीर्णैः नितंबैर्मेखलालग्नैः पूरिता द्यावाभ्राआशा दिशोयेन फलस्तुकुमावितैर्दलैः रम्यमस्कुलंगक
रं यस्मिन्नुर्वार्ध्वेतिनं वाञ्छकथनानुरूसा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र या सर्वासाधारणवो क्तिरुदितायथे
यमेवतथावाक्यं स्वभावोक्तिमर्त्यकारमितिकेचित्प्रलपन्ते अर्थस्यतादवस्थ्यं स्वभावोस्ति हि तादृशयथेति। निर्विशि
184 ष्टा वार्त्तानामालंकारः यथोक्तं। अस्तंगतोर्कोन्तातीडर्यान्ति वासाय पक्षिणः इत्येवमादिकं कार्यमस्य वार्त्तामेनां प्रच
क्षत इति ॥ ४५ मध्यम ॥ प्रियाध्वनीनां भीता संबंधिनीनीरजालिकानां मधुकरविरुतैः स्फुरत्सुस्पष्टमन्तर्हरमाणं अनुकु
र्वन्तं यो दृश्यमित्यर्थात् दयितायाः सीतायाय वास्सहासस्य तयोर्लक्षणाः स्मरमित्रदोः मादृशमन्तर्हरमाणं सं
तमूमहेन्द्रं तत्र पद्मरागस्पष्टलक्ष्म्याः कृष्णदेहीमलक्ष्म्याः अथवा तुल्यार्थेरितिषष्ठी अन्तर्हरमाणं प्रादुस्य तुल्यार्थत्वा १८९

त्सदृशीलवं तमित्यर्थः उत्तुष्यते मानस्य सहसा तत्क्षणं आगतमायसोत्यर्थः परमुत्कृष्टं प्रमोहमादधानं उन्नयं
तं समीक्ष्य ः प्रेयइति प्रियतमवस्तु अभिधानात्॥४६॥ ग्रहा॥ दिवो नितम्बमध्योत्सङ्गं ग्रहा। मणिरश्मनेव यस्य विश्रु
लविरश्मीर्पणं न विद्यते उत्तमोत्स्माददित्यनुत्तमं अतिशयवान् उल्लेखः कान्त्या योगो येन स्फुतो घनो वसनमिव यस्मा
न्नूशिखरैः करैरिव मदनादिकस्पृश्यं तं महेन्द्रं स्मरादिति दिवो गिरेश्च श्रीपुंस्योरिव श्रृंगाररसाभिधानात् तथा चो
क्तं। रथाव दर्शितस्य स्पृष्टं श्रृंगारादिरसं यथेति॥४७॥ प्रव॥ उन्नं लोकं प्रचपलमस्थिरमुत्र अमुत्रलघुं अतएव लतरास्य
दिच्छं अनूर्जितमनहंकारं विकर्ष्य वा समानत्वात् अथ एवं व्यात्मसमस्य। पकंगे समीपे कृतवसतं कृतावस्था
नं महेन्द्रसमीपस्थः तदेवासमयत्वं दर्शयन्नाह स्थिरमचलं मुत्र अत्र लोके निसासाधारणं स्ववंशं ध्वजं गमयन्तं त्वत्स्व
महामेघमाश्रयणीयत्वात् उर्जधीतिसाहंकारत्वस्याभिधानात्॥४८॥ स्फटि॥ स्फटिकमणिदृढेः रत्नदीपस्तु

क्रैः प्रतत्रपाणां किंजनाणांगामीति निस्वनैश्चदेवैस्तूतैरमप्तनमतिमुञ्चर्यवृद्धिंसुरांगनानां दधतंजनयतं अरुङ्ः
रवंनविद्यतेऽऽः खमास्मिन्निति तिसृ रवहेतु मित्यर्थः वज्र कलध्वनिंसमीयुः पर्यायोक्तिरितिव्रमरप्रचुरमितिदधत
नित्यनेनपर्यायेण वचनगत्या तदेवामरप्चुरमिति प्रतिपादनात् तथाचोक्तं पर्यायोक्तंयदन्येनप्रकारेण
190 अभिधीयतइति ॥४९॥ अथा ॥ प्राप्यतततप्लवंगमसेना ः सदरद्युतनया दिशंदृदृशुः उदधिव्यवधिमुजलधि
व्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः । उपसर्गेघोः किः उदीर्णेन महता धूमेन धूम्रा मस्य स्ट्रासमेत्तसीनांगतासीताययेति
तृतीयार्थवज्रवीहिः पवनसुतस्याश्चुल्यादग्निंति । उद्धाः ऊ द्धी कृता स्ताः वजवीहौ मक्तकलोरितिषवृषिलक्ष
णाडीष्मनरवतितस्यानित्यत्वात्तत्तेनरंदृष्टेत्युपपन्नंरवतिसम्यात्दितमिति अन्यमनस्कतयादिशोवलोकना
त्॥ ५०॥ जल ॥ महेन्द्रकुंजास्तुजलनिधिंमगमन्नुंगतवत्यः प्लवंगसेनाः व्यदित्वा रस्मैरङ्गप्रचयेनोद्धततयाति १९०

रोहिता स्निग्धरश्मिता सा येन निकृष्टेन न तस्मान्निकृष्टं जातं सलिलसमुद्रस्योर्मिदातरंगो महोर्मिरिति: भुवनस्थलरे
सरलेखसमम पिशङ्कम फिर्दृ नरणइति क्रियादिकं: तस्य केदारपरिरूप म्रग्रन्तिन्नवेलं अनतिक्रान्तमर्यादम
जलनिधिमुद्रा दारमिति उदारामित्यर्थ: महानुभावता प्रतिपादना नुयन्तो महालहरंगो जलोर्धस्ववनलख
ममप्पस्त्विन्नवेलनितिाद्धिवयमुदारं महानुभावतया विविधरत्नयोगाच्चेति द्वयं महानुभावतयादर्शि
ताद्वितीय।। पदा।२ ध्रु।। इथवो महोत्त:सुरवसुलयान परिच्छेद्या: मणयो मौक्तिकापाशाः शुक्तीनां तथा
विधानां गर्भस्थला सा स पिनस्य तमावलेसं हतस्य परितमंधकारं येन तमुच्चैस्तु परिप्लवघ्नानां अल्यानां परिश्र
चमानानां वज्राणां या निजाला निसरूहा: तेउपदततार विराश्मिवत्न यो यस्मिन् जलधिमगमन्तत दुङ्गं वारिति
तरतित त्रस्वप्रशस्त मित्युक्तं उदारमेवेति नानारत्नयुक्तत्वात् तथोचाक्तं एवं देवापरेन्येन वाक्यार्थेना न्वया वि

विडुः नानारत्नविद्युक्तं यत्र तत्र किलोदारत्वात् इति ॥५॥ सम्यगादिना वरीयुरा त्रिष्ठविवर्द्धमानैरमलैः स
रिग्सलिले सम्युपवतिजलं उदधिंस्यापम च गमयत्नं वोधयन्नं किमित्याह भरेद्रेंसानूनुशश धररत्नमयान् वेद्र
कांतस्वलाबानूरूढचारीरूधृतवारीरूअन्यथाकथंधीयतेजलमग्रधादिर्वद्रकांतामानवेनसुः उदारमेवेतिर
त्नयोगात् ॥५॥ खुवा ॥ गिरीन्द्रखुवनतारसदारूअहीश्वतारूथानेवद्यतंयजविधिमगमन्गिरीनलंघ्यधाम्नः
अहीश्वानतिलवतीयतेजसः गिरीन्द्रसुउविरत्नलतः अहीश्वमहाउचिरत्नलत्वः गिरीनूयुरूउदेवनूअहीं
श्वउउमहाकायान्श्रमविधुरः श्रमपीडिताः निलीनाः कूर्मनिकायेभुतान् गिरीनहीश्वनरूढत्ववः शृंगव
सुधानृगिरीरहीश्वनश्चव्यप्रश्नानितिउत्वं पूर्वस्याउनासिकः श्लिष्टमितिउपमानोपमेयत्वस्य साधनात्र
याचोक्ताउपमानेन यत्नवेस्युपमेयस्य साध्यतोक्रियया तद्गुणेन च साधनेन गिरिरितिरहितिश्वनात्मावश्य १९१

देनत्तुवननरसद्दानित्याविलासाद्यमानत्वाद्रूपकमपीदृशमेव लक्षणं किंत्वाश्लिष्टस्यलेदेनोपमानोप
मेययोर्द्वंगपरस्परयोगाद्रूपकेभ्रूनेरकस्यैवोपमेयस्यतत्तद्रूपस्यख्याद्युपमानंतथात्वोक्तं।लक्षणंरूपकेपि
दंविधानेकाममत्रत्राऽदृष्टः प्रयोगोऽयुगपदुपमानोपमेययोरिति तदुपलक्षणं श्लिष्टंसहोक्त्युपमाहेतुनिर्दे
शात्त्रिविधंयथोक्तं।श्लेषादेवार्थवचसोरस्यचाक्रियतेतिदा।ननुसहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविधंयथेतितत्र
देसहोनिःसिद्धमुक्तशृंगिरीनदीश्चेतिसहोक्त्यानिर्देशात्॥५४॥प्रदा।महातरंगानुज्जलस्तवइवमेघानिव
पदहस्तुःप्रदृष्टवत्यःउरदोमदांतोमुक्ताःप्रकीर्णाःश्रीकेरोघायेषुशुभ्रमलमणिकृतपवसंततानीत्वापा
नियेषुधीरमंद्रघोषानमधुरगंभीरघ्वनीनिर्यच्छितिपरितापहृतःपृथिवीसंतापहारिणःइदमपिय
यानिर्दिष्टविशेषणत्वात्श्लिष्टमेवकिंतुउपमाश्लिष्टंउज्जलस्तवइवेत्युपमाननिर्देशात्॥५५॥विड

।वेलान्तरशिखरिणो यत्रेति यत्र निक्षेपवस्तुः शोभन्ते स्म तमीयुरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः वेलान्तराः शिखरिणश्चेति ६१
द्वन्द्वः शेषाणि विशेषणानि तुल्ययत्नं तुल्यानि इदमपि यथा निर्दिष्टमेव किंतु हेतुत्वेऽस्मिन् द्वन्द्वे हेतुद्वारेण विशेषणानाम्
निर्देशात्। विद्रुममणिकृतत्वपरवानस्तु कानि करंजितात्मन्वान्तजलद्रास्तनत्वानवच्छुरिति॥पद्य॥स्तनं॥ए
वंशप्रणविशिष्टाङ्कलो यः कृतदृष्ट्वा देशे परमार्थसन्न परमार्थेन विद्यते किंतर्हि मायाप्रतः स्फुरिता शेषपाताल
वासरत्नवासशिखरस्य मेरुर्निर्जितः पिहितां भास्करत्वात् अस्मरायणाः पूर्वगसेनाः समेत्य मायामिव जलधिमीयुः
ज्ञातवन्तः सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति तत्करणं प्रति लोपादिकः अपह्नुतिरिति मायासित्यंतर्गतोपमानरूपत्वे प्रा
निर्देशात् विद्यमानार्थस्य पक्षवान्नुतथाचोक्तं अपह्नुतिरिति अत्र किंचिदन्तर्गतोपमा लूनार्थापह्नववादेला
क्रियते स्यात् जिदायथेति॥ प७॥ श्रीः॥ शिशिरहितमपि प्रत्नतकान्तिं पद्मरागादिरत्नापत्ता ति॥ सितवारविद्रुम १९२

फलाशिनोऽस्थान्निरपेक्षाः निर्भरकुंततो जातो नरम्यप्रासादवासिनः दिव्यांगनानंगरसानभिज्ञा।
दिव्यांगनासु यो नंगरसः सुरतः तदनभिज्ञाः न्यक्कृजात पश्यस्वनी तिक्रमविगीत्या दिन क्विनु सुष्मान्मि
त्रपुत्रोंगदो पाल्येद्य इति दर्शयन्नाह॥ ४९ कृता॥ सुग्रीवराजेन तारा विधेयेन तारा विनाशु वन्निना तारा सुतोंग
दः यौवराज्ये कृताभिषेकः सुता विशेषमिति क्रिया विशेषणं सुतनिर्विशेषमेवायं सुतोंगदः यौवराज्ये कृ
ताभिषेकः सुता विशेषमिति क्रियाविशेषणं सुतानिर्विशेषमेवायं सुतो न वालिन इति तत्र कथं यत्र सार्थं
विकारं नेदं यास्यति नैवेत्यर्थः अन्यसमाश्रयादपि रामेण विग्रहो न युज्यत इति दर्शयन्नाह॥ ५०॥ पश्यपा॥
रामादधिकं ज्यायांसं समं वा न पश्यामि यं विरोधे विग्रहनिमित्तमुपाश्रये समाश्रयं गच्छेम संप्रश्ने लिङ् स्वयं ह
र्त्वा तावन्नाश्रयः यतो वन दत्तास्य तु शयः विप्रतीसारवान् जातः किमिदमकार्यमनुष्ठितं मयेति इन्द्राद

यस्तु दुर्वृत्ततरं चित्तं तस्मा एव दुर्गसमाश्रयो ऽपि न युज्यत इति दर्शयन्नाह ॥ पश्य ॥ दुर्गा ॥ दुर्गाश्रितानामस्माकं दुर्गो १०
परोधं कुर्वतः शत्रोः स्वजनापि कालेन देना उत्र पार्ष्णिग्रहणादेः आदित्याद्यादाट विक्रांतपालादिस्त्रको पश्यहे
तुर्ना स्निय दृशा ऽउपरोधेन न विघ्नतिस्तत्र स्थितानां त्वय एव केवलं तु वशत्रोउपवीर्यं कुर्वतः स्थिरेणापि काले
महानिः अर्ध शरीरापयोगिनां सर्वदा मंगलवाकूर्त देव दर्शयन्नाह ॥ शस्त्र ॥ तरचउ वै धराध्वे लिजातिरप्राणि
नामित्येकवस्त्रावः न खड्गं न शूलखड्गादिधानमंतु न मेरयादिफले हन्तिः नोदना दिति: नोगयवाङ्गिनार्यः श
रीरमात्रत्वारनिश्चिताः राज्ञी देशो न पुश्चात्त्वत्र तएवतस्यत्वाज्जनो ना ऽस्तिरस्यः एवं सति परेषां किं दुःखं इत्या
वद्धं कथयत्रतो रामेणज्ञाय स्मा संधिरेवास्तु न विग्रह इति तदेव दर्शयन्नाह ॥ पश्य ॥ संधानमित्यादि तस्मात्व
रेण संधिरेवास्तु अन्य उपायो नास्ति अन्यथा त्वयि वितुद्धदुष्टो सर्वस्य कायो विनाशयिष्यंतीति ॥ पश्य ॥ विती २१०

।। विक्रमन्यमानः श्लाघमानः मातामहो मातुः पिता माल्यवान्नाम देहं परिणामनम्रं वयसः परिणामान्नमनशी
लं प्रोन्नम्योत्क्षिप्य अत एव स्खलद्वलिः वार्धकेन स्खलद्वलीभावेन मनोज्ञा द्विका ह्रस्वं कंपः कंपनशीलो मूर्द्धा यस्य सरा
वणं वक्ष्यमाणमुवाच ।। ५५ ।। एक ।। एकः असहायः पदातिः न हस्त्याद्यारूढः पुरुषो मनुष्यः धनुष्मान् धनुर्मात्र
सुधः वज्रदंष्ट्ररक्षः सहस्राणि अनेकमायानि अप्रतिकरकयोः प्रीतिविषयङ्गतानि पार्थिवे उमथ्यकानि परेवा
मित्यर्थः न आर्द्रग्राहं सितवान् का तत्र वः युष्माकं मानुषमात्रशंका नैवेत्यर्थः किं त्वादित्योऽस्माविति न देव दर्शय
न्नाह ।। ५६ ।। ब्रह्म ।। स देवैर्ब्रह्मर्षिभिः संतापितैरात्रिचरस्त्रियायन्नूनमयं रामः उपायो विहितः उपायादितः नरा
कृतिराकृत्यैव केवलं नरः वानरसैन्येन शाली आद्यः अपयोजे उमध्यकाः स्पष्टश्चैवं प्रकारो देवानामपीति
दर्शयन्नाह ।। ५७ ।। वज्र ।। असुरस्य नमुचिनः वज्रातपातैरपि अविक्षतस्य हृतैः असृङ्गर्सितशरीरस्य संबंधिनो मू

भ्रूः जलफेनैर्मृदुभिः लेदं प्रकारं यथा तथा इदमपि समचेष्टितानामपि देवानां नराकृतिस्तु किमपीति वोद्धु
ं योग्यं अन्यथा कथं फेनपिंडैर्विनाश इत्याह ॥ ५८ ॥ कस्त्री ॥ स्त्रीविभक्त्याः स्त्रीभिः सोढुं शक्याः करजाः नखाः कु
दैत्यस्य हिरण्यकशिपोः शैलेंद्रभित्तिशिलाविशालं वक्षः कवपक्षद्वयोरपि स्मरं तरं तथा ॥ पिक्कसदां देवानामे
तन्मुनीनां स्तुनयं यत्पश्यध्व तैर्नखैर्नरसिंहमूर्त्तिस्तद्वक्षो विशेदद्धत्रैव वस्तुपायेन देवैर्निहन्यं ते तत्र त्वं कथं प्रमादी
219 भुक्ष्व इत्याह ॥ ५९ ॥ प्रमा ॥ त्वं यतः प्रमादवान् अजितेंद्रियत्वात् रक्षत धर्मवर्त्मात्मकाचारः अतो मुनीनामपि स
मचेष्टितानां शत्रुत्वं गतः ईदृशोऽपि यदि कुलस्यार्थांतिं वज मन्यसे श्लाद्दमे यदि हे राजेंद्र कुरु वृविरीषणो क्तां ॥ ६०
घोष ॥ प्रहस्तादिरीषणमातामहानां वदतां योघोषस्तेन प्रतिलब्धसंज्ञः विबुधः कृतकर्णः निद्राविलाक्षः निद्र
याकषायितचक्षुः कृतकार्यस्मारः कृतकार्यशरीरः ततः कार्यस्मारः श्रवणानंतरं वाक्यमजानत्नयथान घः सो २१९

ङःसयैलोनारिद्धोस्करुडेन्निति कार्ये निश्चित्य सदासितापर्णं निलयं चंद्रमंत्रं विनेतिमांगां मतं तावदुपदर्शयन्नाद्यामाह॥
क्रिया॥ क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां यः समारंभः ततः प्राप्तो योऽस्य उपायः कर्मणामारंभोपाय इत्यर्थः इदमेकमंगं
द्रव्यसंपत् पुरुषाणां द्रव्याणां च संपदिति द्वितीयः द्वयोः सहवचनं योगवादिविज्ञापनार्थं सहदेशकालेति यस्मिन्
देशे काले च कार्यसिद्धिः ताभ्यां सह वर्तत इति तृतीयं अत्रापि सहवचनेन तदेव कर्मणामनुष्ठीयमानानां या विपत्तस्याः प्र
तीकारः तेन युक्तेति चतुर्थं अर्थसिद्धिरिति कार्यसिद्धिः पञ्चमं एतानि पंच मंत्रस्यांगानि वदंतीति नीतिज्ञाः॥ ६४॥ विति॥
विनिश्चितोर्थो वश्यं सिध्यतीति यस्मिन्नु समये काले देशे च कार्यसिद्धिः तादृशं समयं देशं च यो विजिगीषुर्नाति
यायास्नीतिक्रमेऽप्रतिजेव्यस्य हित्वात्मतिवेधकं यद्योज्यं समयं च देशमिति यो मंत्रे समर्थ उपायेनैक एव योज्यः क्रि
यात्फलायादिष्ववस्तु आदिशब्दात्पुरुषद्रव्यसंपद्विपत्प्रतीकारश्च सः प्राप्नुयान्मंत्रफलं हेलक्षणवाच

रैंद्रनष्टुनर्मानीसवाहस्थः कालेविपन्नेप्राप्नोतिमहद्दिदेशकालोदावयति॥ ६१॥ अल्पं॥ हेपिपिशिता।स्मिनाथलाउ
मंध्यगतोपिमध्याक्रोपित्रक्ष्म्प्रमुज्ञंतांत्यजेरसंलावेनेलिङ॰ अथवादिमांश्चुनिशायामपिशेतेयंत्यपेरस्तुवना
वमानीश्चुनः स्तुवन्मवमंत्रंश्रीलंघस्येतिनां॥ क्षमस्समश्र्वतिमसवाहश्चोमानंनंत्यजेत अनर्थमूलमनर्थस्य
कारणमेवमहंमन्येजानामि॥ ६२॥ तथा॥ तथापिएवमपिसतिमंद्धियः सेधिंकार्यंनिष्पन्नमिति(प्रवः आ
220 श्रुमेषणशीलाः यत्वाविलोमचेष्टितंप्रतिकूलचेष्टितंप्रसन्नमाहत्यवक्तुंयत्नंतेपरैः दूतजनैः शत्रुजनैर्वावि
हितोपहासाः एवंविधा अस्फपदिश्यंतीतिवाशब्दःपादपूरणेततःस्नेहमयैः स्नेहस्वत्वावेसमोक्तिरजानैः स्ने
हतमसावृताः ब्रुवंतीत्यर्थः॥ ६३॥ क्रूरः॥ क्रूराः क्रियाः परहिंसात्मिकाः ग्राम्यसुखेषुपरदारोपभोगादिषु
संगः प्रसक्तिर्यः तुण्यस्याजिंतस्यसंक्षयेरउत्तकः त्रैविद्यवृद्धैः असोलवतातिमात्रंसुश्रुनिषेवितः सन् २२०

देयाजन्निदानीमफलतिफलंददातिअफल्गुसारतमंअध्रुवविनाशंतस्माद्विलोमचेष्टस्यसवतोहितोपदेशो
मयानकिंचित्प्रयोजनंतावृत्तस्यात्त्वदर्थेयत्प्राणत्यागइतिदर्शयन्नाह॥ ६६॥ दत्तं॥ तवप्रसादादर्थित्वः
किंनदत्तंकेविषयानलब्धाः सर्वएवानुभूताः कंवापरित्यज्यनिरस्कृत्यगच्छेः महतिपदेनस्थितोस्मि इत्यमने
नप्रकारेणकृतार्थस्यपलब्धजन्मफलस्यममयदित्वदर्थेमृत्युरवश्यंस्यात्। तदाकिंनलब्धंसर्वमेवजन्मफलंल
ब्धमित्यर्थः। नवपुनरद्यापिविलीयमाणक्रमेवयुक्तंनप्रहस्तसुखोक्तमितिदर्शयन्नाह॥ ६७॥ किं॥ त्वय्यपिस्थिते
किंचोरधोक्षित्यादिनायान्त्यादितास्तृक्तानिमृष्यार्थीनालीकार्थानितेर्ऽन्यैः किंनकिंचित्फलंकस्मात्क्षितिवेतव्य
घ्रातेषांसमाधिंप्रतीकारंसंग्रामेरामसंबंधिनावीर्येणवक्तास्मिवदिताहंरामवीर्यप्रतीकाराद्धीत्यर्थः इत्यमेवं
तस्मिंकुंभकर्णेहत्वापुनःस्वयंप्रभुप्रेमसातिवितीमणाराद्धसंडमनाप्रत॥ ६८॥ निमि॥ रजोक्तित्रिमित्रश्रूत्यैः नि

त्रिमित्रैः दिशः स्थगिताः संछादिताः स्थग संवरणे मत्तद्विश्वविकृतैः पत्रषैः विलोलैरनियतदियन्त्रिभिः स्थगिताः
मृगपक्षिणं च दोषैः स्वचराचाद्वीनैस्त्वं ष्टैः रुद्रारमिवातिपन्नं स्मृतं शोकानुकन्दन्निस्राकाश्यंति॥ ६०॥ उत्पा॥ अ
से॥ विवस्वाल्लिखस्तुत्पातजं वक्राकृतिलोकस्य शं लोकस्य तत्पानकंथादायप्रसार्यं व्याघ्रपूर्वस्य ददाते स्फो
221 ल्पपिस्रूपं जनानन्तुं लदा विर्त्तुं धूसररश्मिना शिस्मनूत्रत्फदीति जङ्घ्रति यथा सिंहः कोपितत्तटः विदिप्त केस
रकलापः स्फुरद्वंव्यादायात्त्वमस्तन्निष्ठति न द्दृदिति॥ ७०॥ मार्गो॥ आगस्त्विनायदध्यासितं विंध्यश्रृंगमस्तन्मार्गेलाप
णी गोत्रयुतः शक्रो गतः दाक्षिणमार्गवारी शुक्ररूप्यर्थः। शक्रः पुरोहितो वृहस्पतिः अक्षिदिवसे संदृश्यते
उल्काश्च द्यां पृथिवीं कंपयंत्यः निपतंति॥ ७१॥ मांसा॥ राक्षसानां हतानामिव मांसमांसैः सव ब्राह्मांसमन्थीला
सनाशं सत्तिदाङः मांसभुजः स्वगालादयः क्रूरगिरः पत्रघस्वनाः हलनस्वष्टश्यावदनाः निर्दयाः पुरं परितोत्व २२१

मंतीति॥७२॥पयः।पयः क्षीरंदिवसेंदुग्धंसर्वं विरसमस्वादुमंदमल्पं पयस्विनीरपि दुहंति श्रक्वथितं चेति द्विक
र्मकता नया॥श्रोतसं धनो प्यप्भिः नदीप्यते हव्येषु हवनीयेषु घृतादिषु समुत्रवोयस्तउपजननं उपजननः सावे
घञ् जनिवध्योश्चेति वृद्धिः कीटानामुपजननः कीटोपजननः सहकेशैः सकेशः दृश्यमानकीटकेशः इत्यर्थः॥
७३॥तस्मात्त्रा।यस्मादेवं विनाशस्य वकानि निमित्तानि निदृश्यंते तस्माद्विनावरणस्नेहान्नयावं नाव्यमाणः श्रास्मि
न्वस्तु निष्फलीकारंभीतापत्यर्पणेन संधानं कुरु उपसर्गस्य घञ्मीति वकुलदीर्घः कस्मादेवं नाश्यत इति चेत्तय
स्मादनुजीविवृत्ते सेवकवृत्तेवस्थिताः यद्दुर्वचनं दुःखहेतुः तदा कटुकवाग्र परिणाम पथ्यं श्रायत्यां हितं तत्पद
स्तंस्वामिपदे स्थितं वदन्ति॥७४॥विउ॥यावदिषुरामनयाशेः शब्दसेः शवाशाश्रृगालादीनु श्यावमस्त्र
तीति कर्मण्यणुन संतर्पयति नप्रीणयति तावदस्य रिपोः श्रानमरणाविस्यर्थः मूकीटशेः विडस्सेःति नांग

८८

६१

पत्यंगैः छेदितश्चेति निष्पानत्वं कीर्णैः इतस्ततो विच्छिन्नैः विपन्नैः मृतैः सिन्नैर्विदारितदेहैः प्रच्छन्नैः संपिष्टैः
एष्योरदाब्ध्यामिति नत्वा संक्षीणैर्लक्षितैः वयमेवमवस्थां नीता इति शिथितेन तन्नीच्छेन सम्प्रश्रेणदृष्टैः छिन्नैः यदि
222 षादिषु संप्रसारणं संयोगादिलोपः कुत्वं चेदिवादित्वात् श्यन्॥७५॥ लूसं॥ अक्रूरिस्पृईश्यानन: विलोपण्वचनात्कुट्टः
स्थूलं गं स्तूदिमाक्षयावधावैर्यविहायत्यक्त्वा लीयमानः दवदत्रुः तयानकपत्रुमवदुः उदयः उन्नमितदेहः स्व
प्रस्तावं विक्रमं स्फावयरत्वईयनुस्फायोवश्नति ऐाव त्वं विजीषणं जगादाशि तं वाचं ग्रदय पदोत्तत्राविडं तानांस्व
रूपतोर्थं तस्त्रुपत्रुमस्वाच्य॥७६॥ शिला॥ उदकोशिलानरिष्यतिनश्चनः पर्यंस्वेर्धीन मेघकारं स्पयस्यनिस्पविष्य
तीति संप्रहत्रसवणइत्यध्याहृनदृस्यश्रुत्वः इतीदृन सवतिष्ववरिवेति वर्धीनतथ्या वक्षिरिंदोः संस्पृति ग्रहद
मपो घपरत्रुकूष्टाजेता त्रुविसंयामेजेष्यमाणइत्येता निवत्वा रिहेतुलस्यनप्तः विलोपणत्कल्याणिमन्य २२२

स्वत्र्वगच्छलोटिनू पंयदिजेनाद्यदंपरेणजीर्णेशिलातलादीन्यपि अत्रतिष्ठन्त्या॥१७॥ अनि॥ लूतिष्ठलाति
संवंधिनीष्ठ अनिर्दतमधुखिन्नं गूढवैरं कालेहनिष्यामीति संत्वता पकाराशयं सत्कारकालेपि यथा कलि
मि संस्कृतामर्षविलिन्नाः कर्म्माशयवाचोयध्यत द्धिति न्नकर्माशयवा कुआशयोन्यो वा कर्म्माणि वान्ययस्य
तिद्रे दृशं इति वेलंगा हिंताथा लिरस्माकं कुलेमाल्लूरुकस्यचिद्न्यस्य वामाल्लूत्वेलग द्रोगा हिंति वर्त्तते किं
मयाकृतं येनैव मुच्यत इति देदाह॥१८॥ टद्या॥ ज्ञातयः आत्मनः सुहृत्कृयं विनाशमिच्छंति न ज्ञन स्वल्पकु
लस्य एक हेतुमात्रस्यलक्ष्मी प्रियं तथा शत्रुकामनमतिनप्तनवैंधु ट्वद्धिं संततिं मक्षो संतप्यमानैर्हृदये:ई
र्ष्यादह्यमानैः किं मयाकृतं येनैव मुच्यत इति वेदाह॥१८॥ त्रया॥ लंकापरितवेलंकोपरोधे अनिहर्षाद्बर्वे
ण हृष्टान्तरात्मा अतिमात्रं सुहृत्त्वयाद्यविहृतः प्रकाशितः मापिडुष्ठ हद्धिः अस्मद्विषये ऽस्थो तिष्ठ कृतुद्धिः
ते मृषा मिथ्या अतद्वा धिगितिवदत्साद्दशाननतस्यविलीनयणस्यसिंहासनोपाश्रितवाहोः पार्श्वपादस्य

हारं शिरसि ददौ॥८०॥ ततः पाश्चिप्रहारादनंतरं स्वविनीषणः कोपं च मया दोत्या निराकृतं रक्षजितवत्तथा ८३
धैर्येण मन्युं शोकं नयेन गर्वं मोहं वेवित्यं धियाप्रज्ञया तत्साद्ध्वयादशक्तिमस्या मर्त्येर्निराकृतः अवमाने
न कोपादीनां संजवान् रक्षः क्लिः सचिवेन मान्येः सम मां द्विसु दस्छा शत्रा मनाद्रु स्थितः ॥८१॥ तवाच॥ तस्थि
तस्थानंतरं रावणः सुवाच हे महाराज मया विना सुखमास्थाति व्य आस्मेलोके तवैवात्र दोषो न मम मोघ दुःखय
223 स्मान्मूर्खो तुरः मूर्खो यदातुरः सन्न पथ्यकृन्न न मन्नत्र लदाय न्मामयः रोगवान् विषजां वैद्यानां न दो
षः किंतु तस्यैवा ॥८२॥ करे॥ प्रभुर्विवेकशून्यः निर्विवेकः आत्मा मानी मत्समो न्यो नास्ती त्याम मन्यमानः ध्यं मान :
आत्ममानेप्रतिः स्फुट मुच्यमानो वैरं करोति न स्वेहं पथ्यमनेनोक्तमिति आत्रसुखैः तदर्थमनोहारि लिरप
थ्ये मुच्याति तस्मादहंयुः प्रभुः सुहृदामाप्तितानां महाननर्थः अनर्थहेतुत्वात् स्वतश्चदुःखेदो॥८३ क्रीड॥ य २२३

याकश्चित्सर्प्पयाहीयहात्नुपातं रह्मत्रपत्यविशिपतिपतीत्यादिनाण खल्वसुयंगेनमद्क्रीडनूजीव
तिसंशयस्थः संदेहेवर्त्तमानः किमयं खादिष्यति नवेति। तथैव शूद्रं मूर्खमधिपतिं संसेवमानो न जीवतिसोस्थला
नः श्रास्तामन्योलालइति॥८४॥ दत्त्वास्वदोषैरविवेकत्वादिभिर्स्ववत्तापादप्रहारः योममधर्म्मे धर्मीदत्तपेतमार्येष्ठि
तमद्यदत्तः समं त्रिशुरथैरैतैः मद्दर्शितनीयः आवयोर्मध्ये कस्यलाघवमादधात्तुकेयात्तिनियावन्निरूप्यमाणस्त
वेवेतिसावः॥८५॥ इति॥ इत्येवं वचनं वज्रगुणमर्थीवगाढत्वात्रूअस्पष्टद्रुद्गवात्रुप्रमलमाहत्यरजानिवरप
तिमस्तिदयचक्षुवत्रूनाल्यस्तात्कुत्ततिउमः प्रतिषेधः नयनिवरइतिञ्छापोः संज्ञात्कृदयोर्दक्रलाभि तिसंज्ञायांक्त
स्वत्वंप्युजबरिपुपुरान्लंकान्तः निरागमनानि श्रांतः अनयस्मन नरपतिचरणौ रामस्यपादौ आरिरितियपितुनौस्तु
प्रमाणपूर्वकं सोढुं अनेकार्थत्वाद्धातूनां नेतुमित्यर्थः॥ ८६॥ अथ॥ अनंतरं
नोभूरत्नतः किरइगी प्रतिषेधः नमितुं

८२

विभीषणमुपेतं सेतुबंधचिन्ताकाले राममुपागतवानिति दृष्ट्वेत्यं अन्यथा वक्ष्यमाणं प्रस्तानकथनं विरुध्येत पवनसुत २३
गिरा हनूमद्वचनेन सत्वरितो यमिति विदितं येन नृपतिः रामः गिरिगुरुहृदयः गिरितटवत् अप्रकंप्यहृदयः अय
स्य सलिलमुदयैः जलपूर्णघटैः स्थितैः स्वपुरपतिकरैः लंकाधिपतिं कृत्वेति हेतोः अमदयत् हर्षितवान् अम
दीहर्षयत्ता साहेतु मणं तस्य घटादित्वान्नमित्येकस्यत्वं मुदितपरिजनेन स्वामी लंकाधिपत्ये अभिषिच्यत इति तस्य
224 हर्षाः अत्रजीवितनसत्यर्थः ॥८१॥ इति तत्त्वकाश्यपकायां प्रथमकाण्डे सात्विकभावप्रदर्शनं तृतीयः परिच्छेदः ॥ का
व्यस्य विभीषणागमनं नाम द्वादशः सर्गः ॥१२॥ ॥ काव्ये संस्कृतप्राकृतापभ्रंशसत्ता द्वित्रिविधां तत्र शब्दस्तवदेशी
यपदयोः प्राकृतभाषयोः अपभ्रंशस्य च संस्कृतभाषायां समावेशासंभावादुभाभ्यां समायाः प्राकृतभाषायां स
मावेशः तमार्यागीत्या स्कंधकलक्षणया दर्शयन्नाह । वार्त्यादि । विभीषणागमनानंतरं ज्यघरून्नं रामस्य तदाह । २२४

रामोरात्रौनिद्रानूपल्लवशयनमध्यष्टादिलुक्कंतस्यनियमपूर्वंस्तुप्लवतःप्रलातोनूदितिकश्यपतिवेलानू
लेपारस्समीपेप्राकृतेपुल्लिंगनपुंसकलिंगयोरकारान्तस्यपदस्यसप्तम्याएकवचनेमित्वमेत्वंवानूपंचाउस
मीरणरमणेरमयतीतिरमणंनंदादित्वाल्युःसमीरणेनरमणंवाउचतत्समीरणरमणेवेतिनत्रविलावरीयत्रिः
पीरदीणाहीणाहरिणकलेकस्यचंद्रस्ययाःकिरणावल्यःताभिःसविलासानावित्वमाश्रवश्चावद्धोरामस्यमो
हेमूर्छायत्येतिकृदिकारादक्तिनइत्यनेनावलिरावलीसुत्तयमपिसंस्कृतप्राकृतयोःप्रयुज्यतो।।२।।वद्धोनियम
स्यापिमयिनासोसमुद्रगच्छितप्रतिवासरसंप्रोप्रलातकालेरामेणमलिलावासेसमुद्रइतिचिषयसप्तमीस
हसातच्छणंसंरंभरसःक्रोधरसोवीरारव्योसीमोडःप्रेत्वप्रावद्धोयेनितःइराह्नउरविमंडलममालोलइति
दूरमानूढोमध्याह्नस्योयोरविःतस्यमंडलंतेनसमस्तुल्योतितीक्ष्णवातस्तोलेकंवलेसमुद्रप्रलातवातेनक्षोभ्य

मानत्वात्॥३॥ श्यामाढ्या गाढं सुस्फुरोः स्फुरं खस्य खमापीडः आपीडनं मंसृष्टां श्चांतया हेतुभूतया सद्धूमसलिलारेखसेः ९ ८
संत्वे वोयत्र महावाणेनाहशोमहावाणो यस्य परामस्य तस्मिन्रति महीयं संदेह्माद्दृढा संश्रयं प्राज्ञा समही
धरा महीमफणिसमृद्धासदन्तुजंगा समूहेन धारयंतीति धराः अत्र त्वकारस्य पदस्थस्येवर्त्तमानस्य ह्रकारो न
भवति प्राप्तने पदमध्यान्तर्यार्विधीयमानत्वात् महीधर इति समासपदे पिनप्रवर्त्तते तत्र हि सर्वपदस्थत्वं पद
225 मिति व्यपदेश्याः ३ एवं च सति गोधनवजूघनचक्रेधरथांरवधरादिष्ठ न वर्त्तते। महीधरो महीधर इत्युक्तयमपि प्राक्
तेप्रयुज्यते अत्र महानांविकल्पेन पक्षद्वयं दर्शितान्न॥ ३॥ घोरा॥ रामेण मे चये जले क्षिप्तेमतिलवणयलमारीणं स
मंतात् छुष्कानीडः प्रसवणाद् इत्यस्मात् निष्ठांतकारस्यास्वादयत्रे दित इति नत्वं अत्रक्रुधितिण त्वं रिलामित्यप्रयोगः
प्रक्रुते महाराष्ट्रे तस्याप्रघोणा ग्रघोणैः रोडैः अलदंतितिः मंक्षुलंध्या संस्थ्वटः श्वभ्रो यामहापंकः तेन काहला। २२५

विद्धलाःजलावासामत्स्यादयोयत्रअर्दअतिक्रमहिंसनयोरित्यस्यरूपंसमिद्धफलेनदीप्तफलेनवाणेनवि
द्धाःघोराःफणिवराःमहासर्पायत्रनि॥४॥सद॥सलिलगणंसलिलसमूहंसरयंमहाहदीनांसंचारेणलाघु
रंनासनशीलंतच्छिनोमणिद्योतितत्वात्रूपरिहरमाणःपरित्यजन्कर्त्रेतिप्रायेतङ्·लवणजलःसमुद्रःलवणं
जलमस्येतिजलनीरंतटंयत्ररामश्रिछतितदाहृदःसंप्राप्तोमूर्त्तिमान्हरिवलागमेनवारस्येन्यागमेविलो
लाद्याकुलाग्रहायत्रेति॥५॥वं॥वं॥वंजनूरवपलःतडहरिणानांवानरयणांगणोयत्रजलनीरेवजकुसुमा
नादहलाणमात्रंधेनपरस्परसंश्लेषेणवद्धोघटितोयामावासोयत्रहरितपल्लवानितडजालानियत्रडगा.उ
द्धाःउरकःपरिमंडलाःसमिद्धाःधुडलाःयेतउवरा।तैर्हिमाशीतलाछायायत्रतज्जलनीरां॥६॥वर॥वराःउ
कृष्टाघोनरायत्रसलिलतरेणसलिलसमूहेनयोगिराणांमहामंडलस्यचसंवरःसंवरणमावरणंय

वा-नगा

हेत्यादिनामृतस्यवारणं निषेधकं समुद्रस्यवेलानतिक्रमाद्दृढत्वं तस्यधारयं धारकं अत्रउपसर्गादिति ८4
णिजं ताडः ३ंगाः अत्र लिहाः येतरंगाः नैस्सहृयसंगास्तंश्लेषः तस्मात्परिहीणोत्र ष्टोलोलोवछधायांत
त्संवर्धितपारयोर्वेगोयत्रतज्जलतीरमाहृढः गाणितक्रममेतद्रूपतानि समासंकीर्षानि संस्कृतप्राकृतयोः विशि
226 ष्टस्वरूपवाग्रा ॥ ७ ॥ प्राणि ॥ ततस्तीरप्रान्तेरनंतरं वारीणां पतिः समुद्रः नाम प्रणिपत्य वचनं जगाद हितमात्मनोर
मस्यप्रश्पमायतावागामिनिकाले गंगावलंबी गंगावलंबनशीलः संपूर्णत्वा ऊर्ध्वस्य स गंगावलंबि वाजः
संस्कृते दुर्लोपे पूर्वस्य दीर्घोणः प्राकृते तु ङ्लिंगे उकारस्य दीर्घत्वं कितक्विमकारस्य तलोपः उत्तुर्मंहानूहीरः ह
रिनो यस्माल्लः वहलाघनात स्यैव प्राघाघस्यत मिति पूर्वार्द्धं निरवद्यमिति पूर्वस्मिन्नर्द्धे प्राकृतप्पासावान्नि
रवद्यं पश्चादर्द्धे तु संकीर्णमेव ॥ ८ ॥ उंगा ॥ गिरिवरदेहाः कुलपर्वतकायाः उंगाः प्रोथवः अग्रा मंसालिलं अग्रगमांय २२६

हेतुपवनसमीरणोरसहारी अपाम्बुजोजकः आहिमः उष्णः रवेः किरणगणः एतत्सर्वं तवमायापरमा महती संसारस्य
कारणं सर्वं यस्मात्त्वं विष्णुः इन्द्रकृतेष्टकोरोपपत्तिः ॥ आर्या ॥ यस्मात्संसारकारणं यदाम्यं सलिलं कृतं तस्मात्त्वं
हे आर्या यासमस्तं वाउरोजमसं जवेन अरुणरक्तीकृतं महीरेपलयेये हिमहराः आदित्याः नेः समाख्याया यस्यावा णस्य
तं संहरउ पशमया वारिसम्भूदं संगम्मांगी कउ सकर्म कत्वा इससमो गामित्यात्मनेयदन जवतिउराणः शाश्वतस्वा
त्रुर्दर्शनी यो यो देहः तस्यावासमवस्थानं ॥ १० ॥ अस्य ॥ अन्यद्वयपदेत जलमूलं जलस्यावस्थानं आमेय अरथो वि
नत्वा वजलपरिहीणं सतरता किं खगमं खरवेन गमयत्य उक्तिलण कुहियतो वदलः मां त्रोयः पंकते नउद्धः आयामे
देर्घ्यं यत्रातिमयो मत्स्याः कं ववः धांरवाः वारिवारणाः जलहस्तिनः तेषीमं एवं वमतिअखुलतोऽदुर्लत्तः हार
संवानो वानरपर्यटयं यत्रेति गमनो पायमाह ॥ ११ ॥ गंतं ॥ संवरं त्यनेनेति संचरः गोचरसंचरेतिट चूवद्वोघरि

८६

तोमहासलिलेयः संचरः तेन मेरुनामदेलमेकमुद्धृत्यालंकातीरं खं कोयलाक्षितं तरंगं तं तेरुहरिणाः वानराः नि
रित्तारस्य संसहाः क्षमाः संसहृत इत्यावृगिरिजालं गिरिसमूहं वहं तं प्रयांतु युद्धे दृढाः शरीरं यस्य जालस्य ॥१४॥ ह
रा ॥ ममजले गंत्रीरे आगाधे महाशिरिलिर्वद्धे सति योमहाहवस्य समारंभः प्रवर्त्तनं तस्मिन्नुपरस्य भाषोः कंठगणं
ग्रीवा समूहं हस्य खष्ट्वा घोदामः तेन उद्धो विगमस्थो द्वायस्य नंरा मशाराः छिंदं तु आशिथिलो दृढाः ॥१४॥ गाङ्गा ॥
वजवाकाव लं यस्य वक्षसः तरुणामिव वज्रवाक्षतं रावणं वीररावणं वीररसस्य शौर्यस्य यश्चावंधः संतत
प्रवर्त्तनं तेन उद्धो निवारितो न यः संबंधश्चा समसंपर्को यस्य तं गिरिवरो रुद्र देहं गिरिवरवन्महाकायं सहसा हृं
तरुणं हनिष्यामः इति हरिकरिणः कपिहस्तिनः वाउदासाः ममजले वद्धे सति गरुह्वं त एतानि सन्द्धं कीर्त्ति नि ॥ २२७
१५ ॥ जिगा ॥ दाशरथेर्मतेत्तिप्राये सति कपिवाहिनी कपिसेना जिगमिषया गंतुमिच्छया समुद्रकात्स्रवत्

दृढलालयविन्नाविदितसमुद्रा निषायाद्दरीर्णं यदा हरणमानयन्नं तस्य यत्रारंतः ते नु समालोला आकुल
दृत्येन दर्द्धनिरव द्यं ॥ २५ ॥ ततो रामवलंमहस्मन्द्रूणं रवमारुढा ख्तूणं गिरिवराणां यदा हरणमानयन्
तस्मदन दनिःशूल विभुजादिवाका ॥ तस्य वीहसंस्थशक्तंसदनतस्थ संहारप्रत्यये यो हिमा रिरसिः तद्दा पिंगलं
वरुणालयस्य समुद्रस्य यो विमलसलिलागणः निर्मलजलसमूहः तद्वत् तीरं रवमिति ॥ २६ ॥ अथवा ॥ रवमाउ
ह्यरामवल्लेन गिरिजा समवगाढमवष्टब्धं गंगा तितिञ्छिताभिः मदतीभिः परिणादतः सिञ्चितिः उडुस्तुराणां
संचारः यस्मिन्ने बाहुन्नतत्रात्रा अस्तया निर्भयाः हेरयः सिंहा सेषां रामेन शब्दनरीमंतयानकंकरिणां यः प
रिमलः संमर्द्दः तेन यात्रशोरतनं वद्दलं घनं कंदरसलिलं यस्मिन् ॥ २७ ॥ अलि ॥ आलिगणे विलोला निकुसुमाति
यत्र सकमलेषु उत्पलेषु मन्नाः कुरराणां कारंडानां खगणा यत्र फणिभिः संकुला व्याप्ताः मन्या ता माधुहायत्रा अ

७

रिंदतैः सरूढमुद्भिन्नं सरसं मार्दवं यस्यां धरायाः स्थण्डिलं यत्र ॥ १८ अरा अरविंदरेणुभिः पिंजराः ये सारसाः तेषां वरेण
हारि विमलं नवजलं यत्रेति ॥ रविमणिसंतप्तः सूर्यकान्तमणिसंतप्तः यो हिमदरः अश्मिः तेन नयः समा
गमः संश्लेषः तेनाविर्भावितो वहलः धूमस्तद्धूपो दवदावधूपो यत्र ॥ १९ हरि ॥ हरीणां सिंहानां योरवः तेन
विलोलाः अत्र स्तूस्वोद्ये वारणाः तैः गंभीरो मंद्रः आविर्भावितः सरसोलयानकरसस्तबकः पुष्पमेलानूसंयावो
यत्र घ्राणात्संपर्कात् संतवो यस्य पंकस्य घ्राणसमुच्छ्रतोयः पंक इत्यर्थः ॥ तेनाविलाः लिप्तांगाः प्रकटवलाः तत ए
वलरमहाः उरवश्ववराहा यत्र ॥ तानि रिजालमवगाढमितिए तानि पर्वसंकीर्णानि ॥ २० ॥ त्र्यम्बके ॥ ततः अवगाहादनं
तरं वाजिभिः परिश्रान्तमाश्लिष्टान्स्तनतः पर्वतान्कपिसिंहाः उद्धरकुन्तखातवंतः गहमनेक्ष्यपधालोपः ।
निबिडप्रवेशं स्फूर्जः थ्यात्रपातालमूलव्याप्तसर्पितनागराजगरलकाशृंगैः शिखरैः विकीर्णतिग्मरश्मिरादित्य ॥ २२८

नक्षत्रगणश्चयोर्दिवं व्याप्य स्थितत्वाच्च सर्वं निरवद्यमिति। अत्र प्राकृतस्याप्रस्तुतत्वात्॥ २॥ तुंगा॥ तुंगास्तुङ्गाः
महान्तः परिणाहवन्तो ये गिरयः तैः सुतराजा तत्करणाः कपयः शाखिलिः समारूढाः शिखराः विदारणशीलाः
टंकाः उन्नतप्रदेशाः ये स्तवकधा अनेकप्रकाररत्नवर्णजलवंधकामाः स एव मेव वद्धव्यमिति जाने ष्ठाः आ
रूढाः अंवरं महापरिणाहा अप्रमेयादिघ्निरुणां॥ ३॥ वज्जा॥ वह्नेधवलावारिवाहा यत्रां वंयंविमलायसः आ
यसो विकारः। स्तुतनल धर्म्महान्योसिः खड्गः तस्य योदेहः तस्य छाये व छाया यस्य कक्षाविरचिताविद्रुमाभां।
मालापङ्क्तिर्यत्रमस्तानां कुररा णां रावेण संवद्धं स्तकं अतेदिमगिरिमिवांवरमारूढा इति॥ ३॥ वातु॥ वातूलिः कु
लहंसैः संकुलं व्याघ्रं अवडं संचारैः शनैः संचरद्भिः सारसैरावदो रवो यस्मिन्सकुसुमकणः सप्तघ्यरेणुः गंध
वहो वायुर्यत्रेति वदती निवहः कर्त्तर्ये च। गंधस्य वदहनितिस्तः। समयस्य या धूट् कालस्यय आगमः तेन घोवारि

८९

संगमः तेन प्रक्षालितवान् विमला आयामायत्रत दंवरमारूढा इति ॥२४॥ सद्यः तेन तु हरिणाः शाखामृगाः गि
रिभिः स्थलत्रासमत्तः लवणसलिलवंधारं तेसमुद्रंवद्गुमारंते सहसा तत्क्षणं तीरगिरिं तत्र स्थितं पर्वतमारू
ढाः ॥ अत्र संस्कृतपक्षे संहितायाम् अविवक्षितत्वात् अनीरगिरिमारूढा इति नोक्तम् ॥ अन्ये आरूढा सोरगिरिमिति वि
229 पर्ययमस्यपगन्ति । तदयुक्तं संस्कृतपक्षे अन्यतावाच्यत्वं नास्ति । अतो विसर्जनीयस्य सकार एव स्यात् । रामस्य
यश आगमसेनवद्धः स तयानां रिपूणां शत्रूणां सवारोयत्रां तीरगिरौ राम आगत इति तत्र रोधास्संवारं त्यक्तवन्त
इति । एता निवल्यारि संकीर्णानि ॥२५॥ ततः ॥ ततो नत्वरल मिलतः पर्वताः कपिसूयसुरवेनीलादिभिः क्र
ष्पानोस्तनयस्य नलस्य प्रणीताः अर्पिताः सन्नस्ता नैव ततनयेन सम्यक्समाधुन्वधाः सन्नः महापर्वतगाढाः अव
ष्टब्धवन्तः अकंपाः स्थिराः । वुध्नायनितंवानां तागायेषां ते । वुध्नोमूलं इत्युक्त्या विशिष्यानसीत्यधिकृत्य वंध २२९

उविद्धुद्भिन्नेवेत्यो। णादिकः। इदं निराख्यातं तिङः तपदासावात्र निरवद्यं प्राकृता सावात्रा॥ रद्धत्तेने॥ अद्रिबंधस्से
नाशनेर्विस्तारंगतः। तत्र एव वहधेपयोधिर्दृद्धिंगतः। गिरिस्तिः स्पर्धमाणो दरत्वात्र तीरं स्तावययनि। उत्तो परामृ
स्पृष्टवान्। उक्तरमिदानीं शत्रुव्यापाद इति स्कंदेकपीड्रः। दृष्टवान् प्राप्तोमे प्रत्युपकारकाल इति। तत्रामथ
त्तुः। सेतुंबद्धवानिदानीमायातो राम इति। ददृशे सुवेलः ढौकमानैः सर्वैर्दृष्टः। जलान्त श्व प्राप्ते प्राप्तः तदोज
दृष्टु। दृष्टाः प्लवंगाः। स्वाम्यादेशः संपादित इति। एतदेवान्तराख्यातं। सुवन्नपदैर्व्यवधानात् निरवद्यं प्राकृता
सावात्र॥२७॥ त्वेषु गतेषु पारं प्राप्य केचित्य देशदर्शनोत्सुकाः स्वेच्छ्या न्ताताः। अन्येद वल्गुः तेषां गतवतः। उत्त वने
स्वेत्यव्रदलाति गृतो पद्मतो। केचिद तिहर्षा भूतनर्त्तुः। अन्ये रावणपराक्रमाल त्यकुर्यन्नौ जजल्पुः। हसितवंतः
। वुद्धह्याधावाफलानि नलिक्षितवन्तः। उदात्त सरदूमनया: केचिज्जगुः गायन्निष्पा केचित् समुत्तस्थुर्विरेजिरे। तन्नुत्ये

स्कुत्पगच्छन्तिस्म। केचित्प्रश्नान्तानि षेदुः निषण्णाः। केचिदास्फोटयं चक्रुः। आगच्छत युध्यामहे इति। आस्फो
टं करोतीति णिप्रत्ययान्ताद्दिवटो मः। केचिद्दहहेति प्रणेदुः सुष्टु नदितवन्तः। केचिन्नर्तं कर्तुं वयमीदृशं कर्म्म कृतव
न्त इति। अन्ये दिवस्तुरित स्मृतेगच्छन्ति। केचित्समीयुः एकत्र संगताः। आख्यानमालेति लिङ्गुतमाला॥ २८
230 गिरि॥ गिरीणां प्रस्थिप्यमाणानां घः पंकः गैरिकादिधातुकर्दमस्तेन प्राप्तदेहं तक्कोलवंगालपावद्धः खुयतिः
परिमलो गन्धो यासां स्मिन्नवक्तः प्रसृताः वहलाः स्थूलास्तरवः तत्त्वासारं गायस्यातदीदृशं लवणाजलं तं कुं रुद्ध
तं कर्तृत्वं तं परिमरं तरमात्रुदं सेतुना निवारितगतित्वात्। रयोलोलं। कूलाक्लिगामेतरगामने लोलं चं चलं स्वे
आकाशेतुंगं च तदमलं चेति तुंगामलं निवद्धः संयुक्तः प्रत्युर्म्मदान्यचिरणाद्रोयस्यां तुंगामलं यतत्त निवद्ध
प्रत्युपरिणाहं च वियति आरोहपरिणाहाभ्यां युक्तमित्यर्थः। सुरगंगायाः मंदाकिन्या यथा रणं सरणं तत्र स २३०

हंसक्रांता दृशं लवणस्य लंगिरिवं प्रवरेण सेतुवा उद्धं ॥ ३०॥ आत्ता॥ रामवलं तटे स्थित्वा स्त्रा तुढं च सुवेलं च पर्वते। तस्को
रस्य प्राकृते स्वरशोभिता नत्तवति। पदमध्यान्तयोः रवर्तमान वाद्यात उमाला यास्य आवेद्धः तेन हारिमन स्त्रांप्रेकांतो हृ
मगिरिवराणां पर्यन्तगिरीणां जालं घस्य सुवेलस्य यावण्ण छिन्नस्य नयं करा॥ रामवलो॥ आपिंगलानि लोचनानि के
सराणि यस्य तमिति॥ ३१॥ लंका॥ लंकालयानां राक्षसानां यस्तु मुलोमहानारवः। तेनस्तुसराः परिपूर्णाः गली
रोत्तुकुंडाः गंतीरमहागहनाः कंदरविवराणि यत्र सुवेले वीणारवे योरसस्पृशा। तेन संगमो समागमः समा
गमो येषां स्तुरगणानां ते च स्तुरगणाश्चेति सः तैः संकुला यथा म्नामहातमालच्छाया यत्रेति॥ ३२ सरा॥ सरसाः सार्द्राः
येच रुवः पल्लवाः तैरा विलाः अंधकारिताये केसरवृक्षाः छिन्नालवृक्षाश्चेति। तैर्वद्धा वद्धला घनाच्छाया यत्र सुवेले
येरावणमदस्य परिमलो यस्मिन् गांधवद्वेता ह्योन गंधवद्देन वद्धादन्तिनां मरंलरसः क्रोधः सो यत्रेति। येरावणाः

ऐरावतः इन्द्रस्तुरगमपि प्राकृते समा ब्रजाश्वा। तुंगतरूणां छायया तस्यां गोवत्सातिहृष्य पश्यल्लक्षणकः। तुंगतरुच्छा १०
यानुदाः। विटपास्तेषां कोमलं हरिहरितं हारिबाष्पिकरं लोलपल्लवकालं यत्र हरिणानां लयं कारं दावस दृश्यत्वात्।
सकुसुम दावत्रुवयःदावा। मित्तुल्यादाडिंकुंजा यत्र॥२४॥ काल॥

। तुंगमणीनां किरणजालं यत्रेति शिशिरजला
निनिर्झरजलानि तेषां यः संघट्टः परस्परसंश्लेषस्तेन वहोगंनीरवो यत्र वाङ्कुरलविक्रमे वसनाशालायत्र
। भ्रमरस्वरणानां गांधर्वाणां गायनात् शोलनसंरावो यत्र। अतएवामरपुरस्य मो॥२५विम॥ ॥विमलमहामणी
231 नां पद्मरागादीनां टंकाः क्षेदाः यत्राक्रान्त । वसिंदूरकलंकेन लांछनेन पिंजरा इव महानिशयो मस्यवीराणां हरी २३१

णां दन्तिनां चयः संगमो ऽन्योन्यगमनं तस्मात् यद्भक्तेन तु द्वाः निवारिताः विहर्ये ॥ विहारस्समीदा विहरणे ध्याय
र ॥ २७ ॥ समा । समहाफणितनतए वत्तीमा निबिला निविवराणि यत्र । स्तरीणां विहंगमानां चुलुलः अनेन प्रकारः
ष्ठु उर्म हारयो रोरोध्रो विगावो यत्र वारणादिभिः स्कंधकर्षणात् पिलिः संकुलाः महासाला यत्र ॥ २८ ॥ वल
॥ वलैः किसलैः चैर्हस्तैरिव सविलापं प्रारब्धनृत्तो वातु । महाकमलानां स्थलजानां रेणुभिः पिंजरा बद्धा
यत्र स कुसुमाः केसराः बाणाश्च यत्र वंलेगतरो सत्तुणायाव ल्लयौ किरा [illegible] हासो विकासः ख्यो यत्र ॥ २९ ॥
अमला ॥ अमलमणीनां हेमादीनां टंकः छेदो पत्र तुंगा उद्याम हन्ती विस्तारतोया निर्झरस्य घातुं द्धो तुरणां म
गाणां पंकायमः पंकेन गमनं यत्रागमे यहेत्यादिना अनरा वकगमज्ञति पाग त्वरां ततत्तुरुः कुटिलो गयो यत्र
व किकोटिल्यच्छस्यस्यर्थं । अमरेनारूढा परिसरा स्नायस्थत्र । आविरलाः सरस्या मंदारतरवो देवहस्ताद्यत्र । तामिहं

१०१

मेतुमिव॥४०॥ फला। फलनरेण मंथराद्वीपन्नतास्तरवोयत्र। अविदूरे विरूढा। हारिलः कुसुमापीडा यत्र। प्तुष्पस्त १०७
वकानां हस्तग्राह्यत्वात्। उदारिण कलंकमणिः महावंशकाव्नः तस्मात्संतवायस्यवज्जवारिणः तेन सुनराः प
रिपूर्णाः गंगौरगुदायस्य अत्र मणिमहत्वयावारिमहत्वात्गंगौरगुहा शरणामि॥४१॥ जला। जलमेत दिव्यैवं
23 कामर्द्दिनिभिः संकुलाः सदेमरसामदहेमरसेन वर्त्तमानाः वारवः श्रोतनाः धवलाः कंदरगेहाः कंदरसंनि
वेशा यत्र। रोहणं वाहः अंकुराशेहाय स्पशघ्यस्यतेन समक्षद यस्तुल्य वर्णी वेतुगणास्ते संलीढाः तरलाश्च
चलाः हारमणिकिरणा मकरतमा॥ मूरवा यत्र॥४२॥ गाढा॥ गाढो मन्दान्यः समीरः तं सुस्पदत ज्ञातिमूलविकजा
दिवाकरः स्फुरीमरवास्तुं गाये वारिधरास्तेषां मंघद्दो यत्र। धवलायेजलवाहास्तेषां माला पायः संवेधः संबंध
नं ताद्येन निघातनकरणात्तेन श्रावद्धा। अमकृता हिमधराधरस्य हिमवद्धराधरस्याल्ला ला विभ्रमो येन तस्तुद्वलंश्रा २३२

रूढं नाम बलं कीदृशमित्याह॥ ४३ बल॥ लवणजलधेः वेलाद्धेतोः सरसं सदर्पं तत्फलसंपत्त्यारूढो अपनीतः दे
दायासः द्धात्पीडा यस्या एलं कातेरस्य वारणं विषेधकं आलोलं चंचलं समरलालसं समरलुब्धं यामबलं तेषु
वेलमारूढमिति पूर्वेणान्वयः॥ ४४ उत्॥ तस्मिन्नारूढे परदलं सन्नद्धं नित्यध्रष्ट्रमित्यर्थः। पणवादीनां भीमो
यस्मिन्परबले तत्र उत्पणवे महाप्रणवः पेलावाद्यविशेषः उत्तल्लरी महती झल्लरी। ढक्काघंटयोस्तुमुलः
संमूर्छितः शब्दो यत्रेति रणयामस्सहरणक्केशमसहा॥ ४५ आन॥ अभि आरूढवाणवाह्य घोरं परबलं विमले
नाध्यमजालेन वर्मणा गूढं छन्नः पीवरः स्थूलो देहो यस्य सा चंचला नां तुरंगाणां वारणानां च परस्परसंघट्टः श्लेष
णं तेनावध्वस्तापुः परिणाहगुणः विस्तारएवगुणो यस्य तत्परबलं संबद्धं॥ ४६ असि॥ असियादीनां वरवाणप
दीप्तानां हृद्धः तेरस्यादिभिः युक्तः अनतिवनीयः युक्त मद्गुस्तमलयत्र अस्यादियुक्तचतत्ररूथसमलं चेति सः

वीररसएवालंकारोयस्यसत्रुः संचारोयेषांहृदयदालेनांमहाकायत्वात्तैःसमसहीकंपेनपर्वतमानंपर १२
वलसंक्रुद्धं ॥४७॥ तेरा॥ तेहरिगणाः कपिगणाः रणसमारंभेरणप्रवर्त्तननिमित्तंसरभसंसंभ्रमपूर्वकं
परितरलाश्चंचलास्थ्यास्तुमशक्तवंतः लंकापरिसरेलंकासमीपेयेतत्रवराः तेषांपरिलंघनेलालसाः
सतृष्णाःसंतोरामेणरुद्धाः प्रतिविद्धाः ॥ मातांक्षुरितिधीररंवधीरोरवोयस्यांप्रतिषेधक्रियामिति ॥४८॥ ज
233 ला॥ तत्रहरिणवलंकपिदलंनिषिद्धंसत्वालीमंतयानकंजलतीरावेलावासोयस्यतत्समसामिद्रस्यहिमारेरायेरा
दित्यस्यवायाः किरणमालो ॥ तद्दल्लोलंसमारूढमितिवक्ष्यमाणेनसंबंधः ॥४९॥ नावा॥ अवगाढंकीदृशमिति
जलतरेणगुरुतर्यःसलिलवाहगणाः जलधरसमूहाः ॥ मेनसमसद्वायंतुल्यछायंरावणदलंअहादिषुसमा २३३
रूढंपतानिद्वाविंशतिसंकीर्णानि ॥ ॥ इतितिलकटीकायांजलमंगलायांक्ष्मन्नकांडेलापामसमावेशः

चतुर्थः परिच्छेदः॥ ॥छ॥ काव्यस्य सेतुवंधोनाम त्रयोदशः सर्गः॥१३॥ ॥छ॥ समाप्तं चेदं प्रसन्नकांडं तृतीयं
॥छ॥ सुप्तिङ्व्युत्पत्तिः सोदाहृता तदपि काव्यस्यांगमुक्तं। अतः प्रसन्नकाण्डानन्तरं तिङ्कांडं शब्दलक्षणप्रयो
गार्थं कथ्यते। तत्र लस्य स्थाने तिवादयः। लकाराश्च नव वा लेटः छंदोविषयत्वादिति। अत्र नव विलसितानि वि
लसितं च नानारूपता। तत्र लडर्थवत्तो लिटोधिकृत्य तद्विलसितमाह॥१॥ तत इत्यादि॥ ततः स्वपरवलयोः
रणाडंवरकाले दशास्यः स्मरविह्वलात्मा कामवशीकृतदेहः। सर्वाभिनिराशामती सीतां ममानुकूलां स
विधातुं तिमायामयेन मायास्वतावेन रामस्य मूर्द्धा छिन्नेन सीतां विमोहयमोदयिष्वाचारैः प्राणिधिभिः प्रका
शितश्च शुभाक्तिः सामर्थ्यं यस्मैयो दुर्मनीकं सैन्यं प्राजिघाय प्राहितवान्। हेरलिडीतिकृत्वां लूता न घतनप
रो द्वे सर्वत्रा लिट्॥२॥ कं॥२॥ अथ सैन्यप्रेषणानंतरं कं तं नृसमादक्षुः। शाखितवन्तः शारिवकाः। को रणे वीया

वाद्यैः काष्ठमयैः लयौ विजघ्निरे ताडिताः कर्म्मणि लिट्॥ वेणुर्वंशास्सुपूरितवन्तः इरा आप्यायन इति देवा १०३
दिको तुदात्तेन आपुंजाः समरामराः झंकारघट्टिताः अंगुलीघृष्टाः जुगुंजुः। शब्दितवन्तः। गुजि अव्यक्ते शब्दे। आवा
दाढक्काः वाद्यांचक्रिरे वादितवन्तः। ढक्कावादका इत्यर्थः। वदेर्हेतुमण्यंतात्कर्त्तरि आमित्र्यामन्नेत्र्ययादेशः
आ प्रत्ययवदिति कृञोनुप्रयोगाप्न्यात्मनेपदं णिचश्चेति आ प्रत्ययादात्मनेपदस्य विहितत्वात्। पणवा वा
२३। द्यविशेषाः ढलाः पाणिविकेस्वाडिताः दध्वनुः ध्वनिताः। काहलाः गोश्टंगस्थाना निपूरयांचक्रुः पूरितवन्तः।
पूरी आप्यायन इति चौरादिकस्यादात्वेतोरुपं। पेवारवरस्सुखाकाराः पूर्णासुखमकुतासस्वनुः। फणां चस
स्वानामिति लिटि एत्वविधानस्य विकल्पितत्वान्नैत्वं॥४॥ मृदंगा मृदंगाः सुरजाः धीरं आस्वेनुः गंभीरं समं दध्व
निताः एवं वध्येत्रूपं गोमुखेशवावाद्यविशेषैः दत्तैः वेदाः शब्दितं तावे लिट् घंटामणयः दीर्घं सिशिंजिरे। शिंजेः शा २३४

ष्टितवत्यः। परैर्देवैर्दूशमत्यर्थं अङ्गादेङ्गादशाद्दोणष्टितां सौवेलिष्टा॥ ५॥ हयाः॥ हयाः अश्वाः हर्षाद्विजिह्नाबि
रोदेषिनवन्तः हेमश्रव्यकेशद्वोलो वादिकोद्दानेनाः अत्यासस्य कस्य इति एतद्भवति। गजा गंत्री रं मंदं ऊस्द्दुः
। गर्जितवन्तः। गऊर्स्टाप्तिशद्वार्णाः करलाः ऊद्वाः मज्जस्ताः नानावादित्रश्रवणात् रेदुः। शब्दं कृतवन्तः। रटप
रिभाषणइतिशब्दार्थः। पत्तिपंक्तयः यदातिसंहतयः बुभुक्षुः। शब्दितवच्यं गच्छ नयाततिष्ठतेतिकुशब्द इत्युदा
नेशा॥ दनुरां॥ तुरंगाः अश्वाः लीताः वादित्रशब्दश्रवणात्। प्रस्फुटुः स्फुरिताः। नयादितस्तोगताः। स्फुटविश
रणो इत्यस्तः परंपुस्फुटुः स्फुलवालिताः स्फुरचलने। नर्यश्चुक्रुशिरो अस्माकमायातो वियोग इति दोल
रणो इत्यस्ताः परंतु स्फुटुः स्तुल्लवालिताः स्फुरचलने। नर्यश्चुक्रुशिरो अस्माकमायातो वियोग इति दोल
मुपगताः। व्यायस्तविह्वा या जाता इत्यर्थः। काश्चिदामल्लुः स्वेगात्रदायामुमुजः काश्चिन्मोहमुपगताः॥
पतीनकाश्चित्प्रश्वसन्तः। शोचितवत्यः। हाकष्टं नियतं विनष्टा इति॥ ७जग॥ मूराजगर्जुः अस्मात् नर्दिष्ठाः शत्रव

क्षयास्यन्नीति। अर्दितवन्नः। तथाजह्नुः। उष्टाः। विस्मायातः स्मरइति। द्वयमुष्टौ। अतपक्वरेजुः। खोलन्नेस्मा। १०४
फणंत्वमन्नाना। मित्येल्वात्यामलो पो। परेरवन्येस्तु ष्ठुविरेस्तुताः तवनामयनः स्मरेकेतिष्ठन्नाति। अंगुलित्रा
णिववंधुः वध्नंतिस्मा। वंधवंधने। स्तन्नेजः। कृतवान्तिव ध्न न्निस्मा। एदवंधने। परितिर्यञ्चुः। निक्रान्ताः। ।ण। धनु
235 ।।धनूंषि आरोपयंतस्फः। आरोपितगुणा। निष्कृतवंतः। उदः पान्यंतरस्यापिनिणो पादेशः। आउजन
रोदनिस्मरष्यादिषु द्वितीयानकृता। अपिधरणत्वेनविवक्षितत्वात्। आदीप्तानिकलंकानसीवद्वजः। कोशा
दाकृष्टउत्यानकृतवन्नः। इक्ष्गद्यमता। गुर्वीर्यदाउधिक्षिपः। उक्षिप्तवन्नः।। एष्वला।। खलानिवमयां
चक्रुः। त्वमयन्निस्ममानवान्। मितेफाष्टवंा वाणान्स्खलान्युद्धयोग्यानादद्विरोष्टदीतवन्नः। आडोदाना
स्यविदरणइतितदूः। पदानयश्वत्वेउः। इतस्ततोयाताः। चक्रुर्दिशश्चपाणयः। क्रीडितवन्नः। कुर्दखुर्द २३४

द्रेक्रीडायामेवरेमुः। तयष्कृतोनिनादाहृतवक्त्राः रमसशब्दे। ववल्गुः प्रस्तुताः। वल्गा। निर्वल्गानरवेत्यत्र पठ्यते॥ २०॥ मुष्ठ॥
कशाघातैः वर्त्मलताप्रहारैः अश्वाः सस्तुत्यैवुः। उत्प्लुताः। रथ्याघातैः प्रग्रहाकर्षणैः ममं गिरीशोऽन्तरे समसंकोचितग्रै
णवाशामणिमंडनामोद्भेश्मीनां प्रसारणे प्रादुद्भुवुः वेगेनगताः। श्नमे सति पल्ययेन प्रजवं रक्कंजगमुः पीतवंतः। गृहनिग
रणोऽस्त्राहात्मनामितिगुणः॥ २१॥ गजा॥ गजानां शारीरव्यदुः। पृष्ठेषु आरोपितवस्त्रो हस्तिपकारजत्पर्थात्। तथा कंकलान्
नानावर्णविचित्राद्रूपास्तिस्मस्तुः। आस्तीर्णवक्त्राः। कन्या हेमादिमधीः नेतुः विस्फारितवक्त्राः। गदिरवासुरुतामिरवानूद्धजातु
सस्तुहिंसितुः। उत्क्षिप्तवंतः॥ दिशि॥ घोषितः आत्मीयाविशिरवामायिषो वक्त्रः। विश्वासयितुमिष्टवक्त्राः। मध्यन्यथानत
वतीयमिति। एष्यत्नस्पष्टरूपो आलिलिखुः। क्षिपन्ति स्म। लिगिर्यत्यर्थः। आद्रूप्रवृद्धः पारिप्लवं गे वर्ततेबालानां। शिष्टर आजि
घुः। शिरसि आघ्रातवक्त्राः। तथा चुचुंबुश्च। चुंबितवक्त्राः। खतत्रियाः स्तुताः प्रियायेषामिति॥ २२॥ गंता॥ येराजाः मंदवार

ताम्रं कुञ्जरैर्द्दमाहृताः गंभीरं विदंनीतिते गंभीरवेदिनः तस्मिन्नु कालेसंज्ञः स्युर्द्धौपथिकीः जयदृढः गृहीतवंतः । अव
ताः ताम्रं कुञ्जैरनाहृताः स नः हृष्टे श्वगजेः उष्णुवास्तुनंतावेलिङ्गा हर्षीदेषांमोदोवद्धे वर्धतेस्मा स्वस्तुतो यातनेस्म
॥२४॥ मृगाः ॥ एवं सेनस्य चलतो यद्दक्षिणं मृगाः सस्तु दक्षिणपार्श्वेन गताः सम्यग्वा शिरोवामपार्श्वस्थाः शिवाः
शधृितवत्या इत्यर्थः । दक्षशशाङ्गा अवामैर्दक्षिणैर्देहैर्भुजादिभिः प्रस्फुरोस्फुरितं तावेलिङ्गचित्रदक्षिति तिर्म्मनो दक्षिणैः
प्रसेदो । प्रसन्नो ॥ सर्वेव स्वदेतोवेलिङ्गा । २५ प्राच्या ॥ एवंस्मृतनिमित्तोत्साहितः प्रहस्तो रावणाज्ञया प्राच्यं प्राविशत्वं प्र
विद्वारं धुप्रागिरिमस्त्राग्रां लिहिषां चक्रे । शत्रुमिष्टवान् । आह्निगता वित्यस्यात्तुदात्तेनः सनीय अजादेर्द्वितीयस्य
द्विर्वचनं नैव इति न कोरात द्विरुच्यते । आ प्रत्ययवदात्मनेपदं तथा महापार्श्वो राक्षसो याम्यं द्वारं दक्षिणं भयो
देवतान्तरस्येति दित्यदित्यादित्येत्यत्र यमाद्येतिकं । तेन प्राग्दीच्य तीर्थेषु प्रत्यय । रं बन्धुः । गतो । राक्षिगता दि २३६

न्यस्य रूपं ॥ ९६ प्रया ॥ अलघ्वाय ष्ठिमहद्वारं ददृशे ह्रियं यायो गतवान् प्रतीच्यां द्वारमितिसप्तमीत्यादिना विहित
स्यास्तातेरं देर्लुङ्क्रा न संज्ञालावाञ्छ अव इत्यकारलोपो निवर्त्तनीयोदादितिदीर्घत्वं च । स्वयमिति रावणः । उत्तरं द्वारमि
यायागतः विरूपाक्षो राक्षसः । पुरमध्यं मममध्यामितिसिद्धां वक्रो मममध्यामित्युमिष्टवान् । आस्त्रेरन्तुदंततः प्रनिष्ठटित्र
जातिः पूर्ववत्समन इत्यात्मनेपदं श्रुत्वप्रयोगस्याप्यात्मनेपदं ॥ ९७ ॥ शुश्रावनतरं राम सर्वसर्वं यावणवेष्टितं शुश्राव ।
श्रुतवान् । प्रतस्यागत्य प्रहस्तः समवप्रविलिप्य इति तङ् । ससैनिकः सहयोधैः सेनायां समवेताः इति सेनायावेति
पक्षे ठक् । अस्त्रं धनुः विधारयन् वकारी आरोप्यारूढवान् । स्फुरन्तेष्विस्फुरणं विस्याद्वं । नवं धनुर्बाणधीरम्णीरेव
ध्यातिस्म । बाणान्धीयन्ते अस्मिन्निति कर्मणा करणाचेति किः ॥ ९८ ॥ डीढा ॥ सौमित्रिं च कुद्धायमीक्षांचक्रे दृष्टवा
न् । द्रीसेरनुदत्तेतो ङ आदेरित्यामः । वलातिरवभ्रुवजजो । अनुज्ञातवाञ् अनुपूर्वोज्ञानातिनज्ञानेवर्त्तते । तस्य परस्मै

पदत्वात्। अत्र उपसर्गादस्यत्यूह इति वचनादात्मनेपदं। उपसर्गेणाभ्युक्तत्वात्। नमश्चकार देवेभ्यः। नमःशब्दयोगे चतुर्थी॥ प
र्णितत्वं श्रयणीयसुमेधावायुक्तत्वात्॥१९॥ चक्रा॥ ततो रक्तुज्ञानानन्तरं वानराः उन्नम्यूः संक्षिताः निकुः शब्दितवन्त
। दिशः आनशिरे व्याप्ताः। अश्नोतेर्लिट्यभ्यासस्य नुट्। अत आदेः। स्थगान्धर्घतानुरोधुः उन्मूलितवन्तः। राधो हिंस
मित्येत्वाभ्यासलोपौ। तरूंश्च वनतान्दः। रयप्रवृत्तः। एवं वने चकासां चक्रुः। शोभन्तेस्म। कास्यनेकाजग्रहणमित्याम
237 ॥२०॥ ददृ॥ श्लोकद्वयं राघवयोर्वल्लाश्चवंधस्य वनार्थनिमित्तप्रदर्शनी। ददृदाह। विदीर्णा। ननु स्वरसंधावुधि
रं चव श्रीवृद्धेश्च वरलिटः पित्वाददकित्त्वे धातोर्गुणः। किंयत्सुमाणं। गोष्पदप्रं यावता गोष्पदं पूर्यते। वर्षप्रमाण
इत्यादिनाणमुल्। रेफलोपश्च॥२१॥ मृगाः॥ मृगाः प्रदक्षिणं चक्रुर्वामं वामपार्श्वेन गताः। इत्यर्थः। खगाः पक्षिणः
अनिष्टाः उदगुः। शब्दिताः दीप्ताः उल्काः ददृशिरे दृष्टाः। अशिवाः अनिष्टाः। शिवाः सरिमायवः उदगुः श्याद्वि २३७

जवंतः । महीवचक्ष्मा योकं पिताक्ष्मायी विघ्ननत्रति अन्तुदान्ते आराम मध्या श्रुत्वागमम निष्प्राप्तिमाश्शंकोश
कते स्मावेतमः पर्याकुलत्वाद् इदमप्यनिष्ठमेव ॥ २२ ॥ रावा ॥ राक्षसानस्तु पेतुषः आनिष्ठ रवस्तुपम नवन्तोयेशत्र
वोरामाटयः । तानूरावणः शुष्कवान्नास्वयं प्राकाराये निबेदिवान्न निषण्णः सन्नत्ता पायां सदवसत्या दिनाकृः
युयुत्सया चक्रे । योद्धुमिच्छतः प्रयोजितवान् निम्बधीः सनंतण्यंतस्य रूपं ॥ २३ ॥ निरा । रावणप्रचोदिताः राक्षसाः वा
णान्निरास्थुः क्षिप्तवन्तः शूलपट्टशान् शूलसहितान् पट्टशान् शाकपार्थिवादित्वात् स्मुत्सु घः ढेंढे उज्झातिरमाणि
नामिन्नेकवज्ञावः स्याश्नानप्रजकः त्यक्तवंतः । उल्काकुल्यागाडुत्यन्नापट्टशस्तूशूलं आसीश्वरखड्गानूवाहयांचक्रुः ।
थ्यापारितवंतः । एपन्नस्य रूपं पाशैः सैतैः विस्तैः आवृक्षष्णुः आकृष्टवन्तः किं त्वेयुगप्रतिषेधः ॥ २४ ॥ तत्लैः ।
विलिङ्गः दारितवंतः । विविधुः ताडितवंतः व्यधेः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । चूर्णयांचक्रुः । चूर्णितवंतः । सत्य

त्यादिना णिच् ॥ सूर्यप्रेरणाऽतिवीरादिकत्वात् ॥ विच्छिन्नः छिन्नवंतः । राक्षसयुद्धमेतत् ॥ २५ ॥ वाना ॥ वानराः
मुष्टिभिर्निर्जघ्नुः हतवंतः । राक्षसा नित्यं घोरा दन्दशूकाः दंशितवंतः । गिरीं गिराग्रैः क्षिप्तवंतः विचकर्तुः विच्छि
न्नवंतः । छिद्विच्छेदे । कर्तृत्वात्तामिति गुणः ॥ २६ ॥ लांगू ॥ लांगूलैः लोठयां चक्रुः । लांगूलैर्व्यापादितवंतः । नखै
श्च कृन्ततुः छिन्नवंतः । हस्तीष्वेदने । क्रुद्धाः वानराः बलात् स्वहणन्नपि तैः पिपिषुः । चूर्णितवंतः ॥ २७ ॥ संवा ॥ कवंधा
नि संबभूवुः संभूताः प्रतिसद्रव्यं पादनाच्च कवंधस्योत्पादात् शोणितलोयगाः । शोणितनद्यः प्रोक्ताः प्रकर्षे
ण प्रवृत्ताः । वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणं । नदास्यपयांसि योधसुखपयांसि ते उक्ताता । निष्फलत्वादिना पल्या
स्याः लोपो । फेनैः ध्वजैः शोणितनदीषु आवर्त्तः । शोभितं । तावलिष्ठ ॥ २८ ॥ का ॥ गजाः मेदुः मग्नाः रक्तपंकस्य व
जलत्वात् न तथा रथा न प्रवक्रमिन गंतुमारब्धाः प्रोपाभ्यामित्यात्मनेपदं । पवंगुरंगाः निमग्नाः निमग्नाः स्वय २३८

श्वगं तं नोत्से द्विनेनोत्सहं तेस्म ॥२९॥ को ग्राहिषामेकैकं प्रवरद्वारं वानराणां को वाऽत्र धेनुद्धां कमीणिलिः ।
षट्त्रिंशद्धरिकोट्यः वानराधिपं सुग्रीवं विव ककुभाश्रित्य स्थिताः ॥३०॥ तस्मात्तव ये सुराः राम नाव ण संवं धिनः द्ध
ताः सं तः तस्मात्तु भ्रातितवं तः उद्धलुः वलिताः द्धलप्रवलने । मष्टुः सानाः स्ले गात्रह्यये जस्तुः हर्षद्वपंगताः
लुलुठिरो सू मोल्लुठं तो तु ठलुठ प्रतिघातो युतादावात्मनेपदीपद्यते । तु मूर्छः मोहसमुपाप्तौ नागरकं वत्सुः गीर्ण
वेतः नटभुः हृष्यन्तिस्म एतत्सर्वं कुलसुद्धं द्वंद्वसुद्दमाद्वा ॥ अथ संपा ॥ प्रजंघो नाम राक्षसः संपातिना प्लावा वानरेण
सह युयुधे युध्यते स्म । असौ प्रजंघः द्रुमाहतः चकंपे । कंपते स्म । अतीव युषुत्तु क्रोश । क्रोशति स्म । जीवनाशं न
नाश । जीवेत विनष्टः । कर्त्तैसीवषतुरुषयोर्नाशिवहेः । इति णमुल् ॥३१॥ ऊर्ध्व ॥ स्फुरत्वच्चलत्प्रतपनो नाम राक्षसः तस्य
क्षिणी प्रस्फुरतीवा प्रतपनस्याक्षिणी नयनेनलेन वानरेण उद्धृत्य ब्रातो । उत्खातो । कर्मणि लिट्प्रासदने सुपधात्तो

पः। मारुतिना हनूमता यामा पापाणेन हतो जंबुमाली नाम राक्षसः प्राणानुजहौ त्यक्तवान् ॥२३॥ मित्र॥ मित्रघ्नस्य १०८
राक्षसस्य श्रृंगं गदया विस्तीर्णः पृथु द्वादा प्रघसंनाम राक्षसं सुग्रीवेनेत्तो हिंसितवान्॥ नररुऊरुहिंसायां। मित्रघ्नरुद्रा
त्रेयरामथवव क्तूराक्षसा नुनतर्दहिंसितवान्॥ उरुदी हिंसानादरयोः॥२४॥ वक्त्रा॥ वक्त्रस्तुष्टेः राक्षसस्य शिरःमेदे
नवानरेण श्राजिदतं सत्रविशिष्टे बविश्लिष्टानि कं तस्य शिरः स्फुरस्व लत्रनीलो वानरः वक्त्रेण चकर्त्ता छिन्नवा
239 न्॥ अप विध्र॥ विरूपाक्षो राक्षसः सौमित्रिपत्रिभिः शरैः रुटः स्तनत ज्ञास्यर्थः। दृक्ष हिंसार्थः॥ सुमित्रो दादिकस्यादित्वा
त्रिप्रायामितीट् प्रतिषेधः॥ प्राणेर्ज्ञ द्रौत्यक्तः॥ कर्मणि लिट्॥ विविदो वानरः अथनिधनं गरक्षसं प्राणान्प्रमोवयां
वकार मत्याजितवान्॥ मुवेर्ण्यंतस्य लिटि रूपं॥२५॥ गदा॥ शक्रजितां इंद्रजितागदा जिघे प्रहिता छिन्नातेः कर्मणि लि
ट्॥ हेवत्र उडीतिक्रुवंतो नोगदो वालिजोंगदः प्रतीयेषा प्रतीष्टवान् स्वेरस्या मस्या सवर्णं इत्तीयड्॥ तत्तोनंतसंज्ञ २३९

स्यग्रक्रजितः स्थं सद्व्यं सारवंशारिवनानगुणाममंथान्नूर्पितवानः। उथितस्थिमं थ हिंसासंक्लेशयोः॥ ३७॥
तकः॥ मरथ्य नूर्णनं दृष्ट्वा विश्वं त्रैलोक्यं विस्मि ष्टियो विस्मितां राक्षसाः सर्वे त्रेसुः त्रस्ताः राघवश्च वक्रमेन।
ऋंगदश्च। घितवानित्यर्थः॥ ३८॥ सुग्री॥ सुग्रीवो सुग्सुदेहुष्टवानृदेवाः शाखिमृगाः। ववित्स्यपीति संप्रसारणं
।विन्नीयतो। लिनुष्टाव। ग्रातिष्टुतवान्। ष्टुञ् स्तुतौ। उपसर्गादित्यादिना षत्वं। प्लवंगमाः प्रशशंसुः। प्रशंसां कृ
तवंतः॥ ३९॥ हीरि॥ हीति विस्मये चित्रमाश्चर्यमिति। लक्ष्मणेन जयोत्क्रांव देव्ली वेलिष्टा यजादित्वात्संप्र
सारणं। रावणिः इंद्रजित् रावणस्यापत्यं अतइञ् तरोदारोदश्चो अदृश्यो भूतः॥ ४०॥ ततः॥ अदर्शनानंतरं
मः शायान्वितकायविशिष्टवान्। क्षुविद्वेपेक्षिपंतः संतत्रसुः। संत्रस्ताः॥ ४१॥ विरि॥ शरैर्वीजित्राः घुषुः घो
रंनीमभहं कृतदंतः। घुरनीमार्थग्राक्ष्योः क्रश्च। शिमः सगालादयः हवा चिनस्य कृजंत्वाः वाशितवंतः। लिष्ट

न्यतस्या मित्यदर्श्वस्कः ॥ उपधालोपः शरिवेतिवर्द्धे ॥ प्रा णिनांशरैः क्षतव्रणानां रक्तं श्च्योतति व्रणादित्यर्थः ॥ क
र्त्तरिलिटः पिबादादिकित्वेगुणः ॥ त्वजाः छिन्नाः संतः क्षणमात्रं वेल्लुः चलिताः ॥ ४२ ॥ क्तेः ॥ वीरवक्त्रैः शूरमुखैः
छन्नैरपि छिन्नैरपि हृदा घनः क्रोधो न तत्यजे ॥ न त्यक्तः ॥ दशोष्ठत्वकुधादीनां तथावस्थानात् ॥ कर्मणि लिट् ॥ प
लायांचक्रिरे पलायिताः ॥ दयाया सञ्चेन्द्याम् ॥ उपसर्गस्यायतेः ॥ चितिलत्वं ॥ शेषाः येन पलायिताः ॥ तेश्चरमानिनः
२४० मनस्विनः जिह्मीषुः सजंते स्म ॥ ४३ ॥ नाथ ॥ नाथवः नदयां चक्रो नदया कृतवान् ॥ पूर्ववदाम् ॥ न केवलं नक
चित् ॥ धैर्यं दधुः धारितवंतः ॥ सर्व एव अहमिकया प्रवृत्ताः यदि वा केवलं न केचिद्धैर्यं न दधुः ॥ परं दधुरेव ॥ पतंगपत्य
तं गैरिव वीरैर्मृतं ॥ तावेलिट् ॥ वाटेनिवृ विभुक्कुसेत्रुटितं ॥ ४४ तिरो ॥ सूर्येणतिनावस्त्वेतिरोस्तं ॥ अस्तंगतमि
त्यर्थः ॥ तावेलिट् ॥ नश्यानियाचक्रा स्पदं प्रतिष्ठावक्त्रास्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातनोप्रापेश्चास्तां कर्मणि लिट् २४०

सा च निशा कालरात्रीव कालः कृतान्तः तेन प्रयुक्ता रात्रिरिति शाकपार्थिववत्समासः। रात्रेश्चाजसाविति ङीप्। शार्वन
रात्र्या कृमांश्च जग्रसे। ग्रसते स्म भक्षितवतीत्यर्थः॥ ४५ चुको। रामव्यापारं दृष्ट्वा इंद्रजित्तिरोहितो नार्दितः सन्
चुकोप। कुपितवान्। अश्रुयुतं च सर्पास्त्रं सर्पमिव अस्त्रं आजुहाव। आहूतवान्। ह्वयतेः शब्दे वर्त्तमानस्य त्रलस्य चेति
द्विर्वचनात्सा कृसंप्रसारणं। ततो द्विर्वचने। परानीकं च रामबलं आप्लुकुवे। स्पर्द्धते स्म। स्पर्धायामाङः इत्यात्मनेपदं
। पूर्वं असंप्रसारणं यजादित्वाद्धा। तल्लडबडाढेपाः। जहास च विहसितवान्॥ ४६ बबा॥ बाधे वा आक्रान्ततवान्। आवा
ष्टविलोटनेनितरां ग्राह च निरहीतवान्। मायकैः लोहयुक्तैः सर्पास्त्रैः उत्ससर्ज। परानुत्कृष्टाः। शराः अस्य बलस्य सा
र्पस्रागकात्स्य सातिः। संप्रपेदिरे संप्राप्ताः॥ ४७॥ आवि॥ स इंद्रजित्सर्पास्त्रैः वानराणां सेनां मायाविनाया। छन्नवान्त्रा
विनापावेदिव्याभ्ज्ञाव पद्धेतद्रूपं। नाघवो रामलक्ष्मणौ नाविकायाः कुच पक्षेद्रूपं। बन्धनेरुणतिस्म॥ ममर्ममायामिंद्रो

पितृजिगायांनजितधाचारसंज्ञियोज्ञैरितिक्रुर्वंकिंटलिःनकिंचित्प्रयोजनं॥४८॥आचि॥तमेवंद्रष्टुं तान्लया।पि
रण्वेवावापविक्यातेष्ठ न्नाकर्मणिलिट्॥तोपाशावकौसुमुदत्तः।मोहंगतेोउद्विग्नोसमीहिता।निष्पन्नेः।वस्तु
धायांनपेतस्तुः।परितोवंधपरवशीकृतवाग्॥४९॥तत्रो॥ततःपत्तनादनंतरंसेनान्यःसुग्रीवादयःएववनेकाच
द्वितियणा।रामेणितिनामयादृष्टंबद्धस्तुः।उदितवंतः।वेष्टुः।तीताः।परिदिदेविरे।परिदेवनंकृतवंतः।तेषुदृष्टेदृष्टवते
।अन्तुदात्तेत्त।निशश्वस्तुः।कोष्ठेनिष्कासात्तत्समुज्जः।ध्यात्मनश्च्यधिगितिप्राहुः।गर्हितवंतः।मिथ्योगाहितो
या॥५०मन्तुं॥मन्युंशोकंरोद्धुंवारयितुंनशेकुः।पारितवंतः।आप्लवंचलोचनेत्युपतञ्जनस्येउपधानसत्तुद्धवंतः।द्रु
द्रुजितामार्गेनिविविड्ः।निज्ञातवंतः।कनिष्ठनीतिः।लवंगमाप्ववपरीयुः।समंताकृतवंतः।मागमन्वितिः॥पश्चवर्ग।
ततोनंतरंविलीपणसुग्रीवस्यमंत्रयुक्तानितराक्रिंचस्तुःदृष्टावाप्रक्षालितवान्।समुग्रीवःशोकार्तः।प्रक्षालितवक्त्रः २४१

वज्रश्रीदौसद्धयस्कंदो रिति समासांतष्टच् । रिपुभिं जणितं खेस्थितं विदांचकारा ज्ञातवान् । उपविदेशादिनाम्
न्मानतर्दत्वा । शाहितवान् । केदानीं यास्यसीति ॥ ५२ ॥ तज्जु ॥ ततो मंतरं कपिः सुग्रीवः इंद्रजितं हत्वे शूलमुत्क्षिप्य रे
। उक्षिप्तवान् । अमरीदिं सागस्योरिति देवादिको । तुदादेर्नेश । तस्मादाकाशात् । निपत्य रंति कमानं देगातः । अहितो । त
स्मात्तुरूद्दिहलः ॥ ५३ ॥ नागपाशेन राघवौ बद्धविनिर्वंतौ नमाववद्धो । आख्यातवान् । रावणः प्रजहर्षवत्तुष्ट
वान् । एवं च रावणिं प्रवपस्तु मूर्हो हढमाश्लिष्टवान् । अत्र क्रियाफलस्याविवक्षितत्वान्न तङ् नरुवतिा उपधा
यागोरहसूत्रं । शिरसि उपाधिघ्रा आघ्रातवान् । शिघी आघ्राणेनो ॥ ५४ ॥ च्चजा ॥ ततो निशाचरपस्यापि श्रुत्वा तु श्रु
ता । च्चजांस्तुंगाद्भुद्भवः ततः हिमवंतः । मांसं वेष्टुः खादितवंतः । वधूत्वमनुप्रदेनो जेयुः गीतवंतः । पाद्भिः म घं
पीतवंतः कामयांचक्रिरे । कमेर्णिङतादाम् ॥ ५५ ॥ तथा लूतरामं दृष्ट्वा सीता मम विधेया स्यादिति अतिशाय

ततो राज्ञो रावणस्य आज्ञया राक्षसा अशोकवनिकां ततः पुष्पकमारुह्य सीतां रामं दर्शयंचक्रिरे दर्शितवंतः। अत्र कि वा
दि दृशो रात्मनेपद उपसंख्यानमिति विकल्पेन द्विकर्मकता। तस्याः सीतायाः नेत्रे निमीलन्तु नेत्रे निमीलिते। मील
निमीलने। मेषणे। पुष्पकोदरमध्ये मूर्च्छया लुलुठे लुठिता॥ प॰ ६ प्राणा॥ प्रियेरामे हते प्राणाः वायवः दधुं सिरे।
२४२ ध्वस्ताः। गात्रं च तस्यास्तैलकाष्ठवत्तु निश्चलमभूत्। चालि धातोरि प्रतिबंधो। विराउच्छ्वासमुच्छ्वसितवती। अ सोलब्ध
संज्ञादीनाउः खितात्तु रारक्षराद्दितवती। मा स च वक्ष्यमाणं च विलापं कृतवती॥ प॰ ७ लोहो लोहस्य मे लोहाः तैर्वि
द्धैर्मनो हृदयं मम वद्धं धेनुवर्द्धां कर्माणि लिट्। तु शब्दे। वितर्के। उत वज्रेण विनिर्ममे। निर्मितं। माउमा न इच्य
आ कर्मणि लिट्। आतो लोप स्याद्द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् उर्वचने ऽस्ववेचरूपं। यद्वस्मात् अविनस्यमान्
नामेण विनाशम्प्राप्तिनेति पंचमी। नष्टस्फोटनस्फुरितं। सदस्यथा। संख्यायाः विधार्थे धा॥ प॰ ८ उक्ते। मदर्थं मम। २४२

र्थविंमत्तुद्रष्टुन्नरिष्याउन्नीर्षो। सिन्धुफलेन्द्यादिना पल्वालयासलोपो। तथाश्रीन्निजाङ्घ्रिणा। निहतवानासि। अथ
लिङ्गरूपं। यतो मदर्थेम मार्थेमरणावस्थां गतो सि। अनेनेति द्योरामतिरोदं मां धिक्। जीवन लघुकृतं जीवंत्या जित
महवाद्य।। पद्य।। नजि।। त्वया प्राणेनाजीवता। अनप्राणेनेरहितो विमुक्तस्यातोदशरथो नाऽजीवान जीवितः।
वाद्यिम्रते पिजीवंत्या मयानकिं विलपेोऽतं। अणकलार्यया पापाण इति सः।। ६० साञ्जो। मासीना शूर्वोक्त
कारणादेव अस्त्रन्त्राणात्रञ्जुयप्रश्नान प्रचक्रो। निर्दितान कृतवती। जयप्यंतइति घमः तद्दृत स्पर्शासिरूपं। आ
सिप्रत्यये उपद्रवकद्रव्यत्तुप्रयोगोन घटते। देहलांजि शरीरस्था निलंदणा निश्रवे भव्यसम्यका नि जगार्देमह
तस्मा। गर्दगाह्यकुसनोऽहुजः केथा कुतुःखुंर अपनीतवनी। तथालुलुवेपतिना।। ६१ राजसो। थोकलारात्रज
न्मोऽस्मानिंगताद्वयो। ध्यातवती। पुनः कमया दृष्ट्वो मीति जितस्मानापीडया शर्द्धं कृतवती। स्तनशद्दोनप्रा

एमूर्च्छितानजिजीव।निःसंज्ञाबाष्पाश्रुनप्राणेनोऽत्रतत्राटेरितिदीर्घश्वासोविक्लथोलब्धसंज्ञापीडिता।व्यस्रोलि
टीन्यग्ध्यासस्यसंप्रसारणं।देवंनिनिंदितवती।दैवकृतंचिरमाचरितंत्वचयेतिचक्रंदाउदिता।पुनःमत्सुनाश्रो
केनदेहोदग्धः।कर्मणिलिट्।।६३।।आश्व।अथानंतरंत्रिजटारावणस्तागिनीतांसीतामाश्वसयांचकार।आश्व
सितवती।विश्रुरसोदाशरथिःकथमस्याविरूपंनविष्यतीतिनिनायच।तस्मात्सुष्पकमानितांततउत्तरकालं
वानराःविनीषणेनसहस्वजात्यञ्चकुः।आलोचनांकृतवंतः।अत्राप्युप्रयोगेनाभनेपदं।पूर्वस्यात्मनेपदित्वात्
।।६४विचा।।तदुःखेऽरवेधंडःखैरामथिवेता।ज्ञातवान्निचितीसंज्ञानेइत्स्मुदात्तेराश्चित्ताश्चोकेनःउषावक्को।कर्म
णिलिट्।उषविदेत्याम्भासवमसुःशोकःअस्यरामस्यसंमापिव्यो।हृद्विगतःअप्यायीद्दीनस्यालिरिप्पायःपी
निपीतावः।एरनेकाचोयण्।लब्धपाणंवक्त्राशाश्वितवान्नवसंजीवसीति।।६५समी।।मर्द्धेप्राणांश्चमात्केपमीये २४३

ऽस्तु तस्मात्तेन रामेण खिलंस्तम्भस्तंबलं वा चक्रे आनर्वैश्च जितं। तवद्भिः साध्वमाश्रितं। अस्मद्वागपमत्वापराध्यती
ति। कर्माणि लिङ्गानस्मात्वृद्धिहलः। सुग्रीवस्य वापछवो। आपछ्चेतस्मात्। आनर्वैश्च जितं लवद्भिः साध्वमाश्रितं।
अस्मद्वाग्यमत्वापराध्यतीति। कर्माणि लिङ्गानस्मात्। वृद्धिहलः। सुग्रीवस्य वापछवो। आपछ्चेतस्मात्। आमंत्रि
तवान्नित्यर्थः। पहिताव द्दर्शनं मे देहि मां परिष्वजस्वेति। माङ्गिश्च पृष्ट्वो। उपसंख्यानमिति तङ्। रखं वदेश्यं कि
ष्किंधां विससर्ज। प्रहितवान्। ६५ अ। को। सुग्रीवः राघवो। किष्किंधां नेतुमंगदमादिदेश। स्वयं चरक्ष
सां विना संप्रतिजज्ञो। अहमेव त्वा पादयामीति संप्रतिज्ञामिति तङ्। सकर्मकार्थं वचनं। ६६ नागा। नागा ग्र
मिदंन्नशराः एतस्य च विपद्वशात्तुः नार्ह संघातिः गरुड संस्मरणं। तत्संस्मरणं देवास्य शान्तिरिति। एवं चित्तीय
ण। स्तुत्वा नाघवस्याः सर्पप्रदध्यौ। ध्यातवान्। ६७ ततो। ततो ध्यानानंतरं तदागमनवात्सुवेगाच्छैलैर्विजघटे। विघ

टितांतावेलिद्य अंबुधितुद्वेलं वेलामतिक्रम्य पुस्तुवेगतः। वृत्तोस्य स्वकाशात् तुष्टेः स्तुसुते। स्तुतं दिव्याख्यत्ती
सुराः सुपर्णपक्षप्रतातिः नामनशीलाः सव्यपरराक्षः। शोत्तं तेस्य फणांवसन्नाना। मित्यनेत्वपदेरूपं। तत्रवे
त्रानुवर्त्तते॥ ध्वा। जग्ना। नागानयादंबुधिंजगाहिरे। प्रविष्टा। पं वा। पुस्तत्वलवन्चवो। वानिस्मा। तेजांसिरत्नादी
नां शंशमांवक्रः। अस्यार्थं प्रशांतानि। शमेर्धञ्। त्वत्रांतस्यरूपं। पतंवं कृत्वा। अनुप्रयोगे परस्मैपदं। ष्परवंधा। विवि
२५५ क्षिप्तुः। विक्षिप्ताः। दूरतएवतत्स्वतावात्रा॥ ६९ प्रेजि॥ अकृतेवक्त्रअकृता इव बोधात्तेजिरे। दीप्यंतेस्म। फणांचस्य प्रा
नामित्यत्र पदेरूपं। संजोंचेनतां लक्ष्मणो लेले प्राप्तवाड। विनीषणो विदत्ता योसंपन्नामेमनोरथा इति। अनेन्व
पदेरूपं। अतिवांवरामलक्ष्मणयोः गात्रुमान्प्राप। गत्तुतः पाक्षिणः ते अनुजीवितयाऽस्य संनीलिमनुषायवा
देराकृतिमणवाहनुयइतिवद्वंततवति॥ ७० म - । अनंतरं गरुत्मान्यस्पर्शस्पृष्टवान्नातेवस्मत्स्रोगतप्पथोज २४४

जातौ। जातो॥ तयोः का कुस्थयो रात्मानमारव्यो। गतुत्मानदमिति कथितवान्॥ वालि टीति वदिङः रव्याङ्ः
यथावा पियथागतं। यथा तेनागतं। तथागतवान्॥ १२ स्वेत्रुः॥ अथानंतरं वानराः हृष्टाः स्वेत्रुश्च आहितवंतः
।तिविष्णुः श्योत्रिताः॥ त्रिपदी॥ पर्वत।उग्रेसुः उचित्य वंतः। दहसुः इतस्ततो त्रानाः हृम हम मीमृगतो॥ स
ग्रामं वाराश्चं सिरो अतीश्वंतः। आङः शासिरस्था यां अदादि को उदात्तेरा॥ १२ कुठो। पुनर्नाः सूयः लंकां कुठो कि
रा। ढोकिताः। ढोकिता उदशाननो। बुबुधे। बुद्धवान्॥ जीवतश्चारी मरामादीन्त्रि वेदो ज्ञानवान्॥ अन्यथा कथं वा
नराः ढोकिता इति॥ ततश्च ह्येतः सकाशाद् दुस्त्वं शोत्रयः॥ १३ समस्तो। दिव्येना पिञ्जरबंधेन समस्तं से स्वः स्वंतो वलिहोड
त्यवं दशानो बुबुदा। श्रुतवान् बुद्धिनिशमने। अथानंतरं परंमहातं मोहं स्पृष्ठां करं वत्ताजा। सेवते स्मानवङ य मृहा च
के वितर्कितवान्॥ १४॥ धूम्र॥ अथ धूम्राक्षो रावणसमनः रावणेनानुज्ञातः सन्नुत्ततेनिघात्र दृष्टव्या। प्रतिष्ठासांवको

गं ऊमि ष्ठां कृतवान्॥ प्रपूर्वो निष्ठते: समवप्रविभ्यः स्थ इति नु॥ समवं तादपि स्थर्दे वत्मन इति तङ्॥ उपसर्गादि ११५
त्यादिना षत्वं॥ तस्य स्थगं ऊः स्थः स्वर्गे आकाशगामिनि: स्यात्॥ तेन सहस्थुरेव: इकास्थुरेवेश्वस्थुस्थुजे॥ स्थुक्तः कर्मणि लिट्
७५ वक्ष्ये:॥ स्वस्ना द्रासं वे धिनो नष्टुजो राष्ट्रमा: त्वक्षे: सेनाहे: व्वे वेत्रायत इति देस्त सं विष्टस्थु: श्वादित वेत:॥ वेकसं
245 वेशण इत्यस्य नष्टो लिटि टिन्त्यान प्रतिषेधा लिघस्या सस्या सवेषा मिति संप्रसारणं॥ वाहनान्य शिशिखिरो॥ आ२ द
वंत: प२नेको वायण॥ अधिशीङ् इति कर्मसंज्ञा॥ अस्याप्यानर्ढ: ऋद्धीन वंत: सर्ज्जप्रतियत्नो अन्त आदेशिति दीर्घ:।
तस्मान्नुड् द्विहल:॥ आनर्ढुरिति पाठान्तरं॥ ऋड्डितवंत:॥ आद्रवादिति॥ चरण त्वमिव वंचु: गता:॥ वंचुवर्दित्यादिषु गत्य
र्थ:॥ ७६ अध्यु:॥ भ्रूमा दोरथम ध्युवास॥ आ२ ट: उपाध्याऊ व सऊ इति कर्मसंज्ञा॥ पुरा रलंकात: तेयेति घ्नंत:॥ अय
पयेन्यत्रतेरभ्युदाजेय॥ वृद्धावगाशडं कृतवान्॥ अस्थुतां तनयानकं॥ डुजमाद॥ आख्यां आत्मीयं नाम संस्थापयां चकार॥ २४५

स्त्रावितवान्। तथा तत्वरे। त्वरते स्म वृद्धाय।।७३।। निलि। अस्य धूम्राक्षस्य गच्छतो मूर्द्धि श्येनो निलिल्ये। निलीनः। एर
नेका। वेयथुः। ग्लास्नाः क्रूराः अस्युस्रशंसिनः चचाल सिरे। वामं तेषु। व्योमकर्दमशोणितं शिशीके। द्वारितवत्रं। शीकृ सेच
नद्धत्यन्त्वदान्त्रे३। तथास्मात् तलं पृथ्वीतलं चचाल। चलितं।।७८ तनः।। ततो निमितादनंतरं स्कुद्दं प्रजघटे। घटितं। केद्द
रिराक्षसाः वक्ष्यमाणाः शास्त्राण्यास्त्रा। दिप्नवंतः परस्परं व वृश्चु। छिन्नवंतः। आजुघूर्णिरे। अलातचक्रवद्भ्रांताः।
घूर्णतिरस्तुदान्ने३ स्योस्थुः आघ्रूंहतवंतः स्यमेः फणादिवादेवां चुकादरेकी। डितवंतः।।७९ उत्त। उत्तस्थुः नमवंतः।
त्वजिरे शो। शिताः वकुः धावकुञ्चकारे फेणुः। गता फणगतो। धीराः सात्विकाः। नविजयो वक्तुः। नविघ्नंतिस्म। लीक्षी
चुकुवां स्युवत्रे तामा। विलेतः परस्मैपदित्वात् अत्र तु प्रयोगे परस्मैपदं। परान् शत्रून्नुर्वैर्युगणयुक्ताः प्रयोजकाः ली
षधांवक्रिरे। लोषयंतेस्म। अत्र लीसपाईवुतत्य इति तङ्। अनुप्रयोगेपि।।८०।। रकोः। प्रजुघुवुः प्रहारिताः केचित्

ञाष्णाः शिशिखिनः । स्तनाः विषाश्वेरित्यसंप्रसारणपक्षेदृरूपं । वाणानस्यतां क्षिप्यतां वज्राः संयुक्तसुछयः अंयुक्तसुहिस्त
द्विनाः शरविन्नताः शरात्तिन्नाः श्रुश्रुवुः ग तोः गन्यथेद्र्ष्टव्यो । संप्रसारणपक्षेरूपं । ८३ रणो । चिक्रोड क्रीडति स्मात्तमनिला
त्मजो दृष्ट्वा मानुष ततऊर्जिनश्चितवान् । शिलामाददे वा दृष्टीतवान् । पा । शिलयाश्च स्यक्षाश्च तस्य सा श्वेरथं पिपेषा दूर्षित
वान् । ८२ पपा । स्त्रौपपाताप तिस्तश्च । स्तपकेरंर राटरटितवान् । ततोरिंहरूमंतंगदया तु तोदहृतवान् । तंराक्षसंस्तकपि
श्रेष्ठेण डुधाव । ध्यापादितवान् । ८४ अकं । ततो क्षस्याक्ष विनाशानंतरं श्र कंपनोराक्षसः रावणाज्ञया स्तुद्धस्वेतियुद्धंव
कामो दृष्ट्वा आ आयादय आ ई धातुके वेति णिङ् तावपक्षेरूपं । सोकंपनः रथेनास्ति डुद्राव अ स्तिस्तरवंगतःज्वघूर
वाशद्धं हतवान् । अतिरेरवं । अतिज्ञयानकां स्तुरस्त्री मार्थश्च ह्वयोरित्यक्तुदानेत्र । ८५ पयस्या । तस्याः वं पनस्या निमि
तस्य वकं वामाक्षिपस्यंदो स्यंदितं । अशुत्ताश्च वा अशिवस्तवकाः स्ववल्वोगाः सस्तुस्त्रः । स्या मिताः अनेवपक्षेरूपं । २४६

ताकुखगाकुञ्जवमन्यञ्जदजयाञ्जमेवव्राजयातः। अरैस्थवत्तासो भोत्तितः॥ ८६॥ रवस्यु॥ तेवस्रायकाः रञ्जोवन्नताः विस्तृ
ताः खंञ्जकाशंजस्तुः। अश्न वंतः। वेञ्चतं उसंताने तस्य लिटिवस्तुरादेशः। वश्वास्यान्यतरस्यां॥ मिति यकारस्य षकाराद
शः। तस्मादितितमकंपनं वीद्ध्यल्यल्वोपेपंचमी॥ वलैरपत्रेपोलज्ञितं। सावेलिघ्र गावेलिङ्गा दृफलेत्यादिना एत्वा
त्यासलोपो। अस्मेञ्चकंपनायजनकाश्चित्सुप्रोथा। नप्रत्नवतिस्मा प्रोथपर्यायाविति स्वरे ततो। अत्र कर्तुः। क्रियाफल
योगात्मात्मनेपदं। नमस्वस्मीत्यत्र अलेशः दूस्य पर्याय्यर्थग्रहणात् तदर्थयोगे चतुर्थी॥ ८७ समला॥ सो कंपनः अरी मूलस्मस
ञ्चकाराकात्स्येन तस्य सूत्रात्र कृतवान् कृतां तवश्च। यम रूवडुदावसुष्टुपीडितवान्। डुडुउपतापे। तंदृष्ट्वा मा। अतिखुक्रो
धः। क्रुद्धः॥ तालंवहंदंमदा। त्रिरवं अस्वत्था यं। उज्झरवो। उच्चवातवाञ्च। अत्र क्रियाफलयोगात् नतङ्॥ ८८ यमा॥ तेनताले
ना सावकंपनं मदापश्चामिव यमायनिवो पदत्तवाञ्च। निष्पूवेविपिदीनेवर्त्तते। तत्र धातोर्यजादित्वात् संप्रसारणं न तव

२४७

ति। अचिन्त्वाथ॥ अन्त्यास्य स्फुलिङ्गैरिव वत्येव तस्मिन्निहते शोकाग्निरिव रावणं वस्त्रक्रादग्धवान्॥ ८७॥ सविसराज्ञा
वितते षां वलितः स्वेषवलनेनास्मरितेत्र प्रबुद्धो दाराको धादेशादीन्नर्पितवान्॥ ततश्च दंते श्वरवादा दृष्टवान्॥ पु
रलंकांसमंताद्यत्नेन प्रगोपयां चकार रक्षितवान्॥ पुरुरक्षणं दूरा दानेत्र॥ भाय प्रत्ययांत त्वाद्दाम्॥ ८० ग्रहा।
अद्भुत विक्रमं प्रहस्तं रावणो यो द्धुं युयोत्स्यतद्रत्यर्थयां चकौ॥ अर्थ उपयाञ्चायामिति चौरादिक आत्मनेपदी आग
र्वादात्मनेपदी। आगर्वी दात्मनेपदीति वचनात्॥ अत्रे सो प्रहस्तः पार्थितः वक्ष्यमाणवलाणेन वक्ष्यमाणेन संबंधः। दे
राजेंद्र युद्धार्थीः वयं युद्धप्रयोजनाः। ततश्च किंचिदविचारेणेति॥ ८१॥ वक्ता॥ उक्ता वसम हारथो योद्धाऽ श्रथां कितो नि
र्तयः सन्नुयोद्धुं युस्सेदे उत्साहं कृतवान्॥ अस्य यो द्धा रोरावणेन तियोमिरे नियमिताः। अन्येनेनसह युत्तां वद्धियोद्धु
व्यामिति। कर्माणि लिट्॥ अश्व कुंजर रंथ कृपोम सज्जीकृतं वरूथं विशालेकवज्ञावः। हम्येराल॥ ८२ युद्धा॥ स्यंदनाद्य। २४७

रथाङ्गस्य रवेर्युयुजुः। युयुजुः। युजंतिस्म। पुरोहिताः देवाः डीञ्युः प्रजितवंतः। यजादित्वात्संप्रसारणं। आभियोगानानर्चुः। प्रजि
तवंतः। नेच पूजिताः। आशिषः। आशसंसिरे अदितवंतः। आङः शासु इच्छायामनुदात्तेत्। आशासइत्वे आङः शासेः। का
शुपसंख्यानमित्याशीः॥९३॥ ऊहिः लटेः। योधैः सिद्धार्थाः सर्षपाः मूर्द्धिन्यस्ताः। ऊहिरे। —दाः। गावश्चोलेतिरे
स्पृष्टाः। कार्मा। णि। लिलिग्र महास्त्राणि प्रजुजुषुः। तेजितवंतः। यथाजेर्थो डुंपार्थितइति॥ जुतेजने। नटाः। हयाः। दजि
ज्ञा। सं। चक्रिरे। ज्ञा। अभिज्ञां। कृतवंतः। किमेते याज्ञुं द्दामानेति। जाष्टस्मृदृशां। सनइत्यात्मनेपदद्विवादनुप्रयोगेपित
ड्ः॥९४॥ लल्लुः॥ खड्गाद्र लल्लुः। गृहीतवंतः। ओलोदाने। ममार्जुः। श्ववतिश्रुद्धान्हृतवंतः। तथापरश्वधान्यरस्मूर्द्
श्रोधितवंतः। मृजेरजादौसंक्रमेविभाषावृद्धिः। योधैर्निर्वद्यमाणैः। अलंचक्रे। अलंकृतं। ममाले लेसमालब्धं। व
वसेछादिते। वस। आच्छादने। उपुजोन्तुकां। पपेपीतं। दावेलिट्॥९५॥ जहा॥ ह्रणं जहसे हसितं। यानैः कारणैस्तैः। नि

जन्मनिर्गतं ततः प्रहस्तः ॥ विप्रान्गोसुवर्णादिदानेन आनर्च ॥ पूजितवान् ॥ विनावस्तुं वा यिं कृत्वा आज्यादिना जुह
वा प्रीणितवान् ॥ ४६ ॥ संस ॥ आ आ स्विखा पिनः संसर्गयांचकार । करकादिप्रदानेन संसर्गितवान् ॥ संसर्गं करोती
ति ण्यंतस्य रूपं ॥ संवेदनेनालिलेप ॥ समालब्धवान् ॥ मृद्वीका द्राक्षा तस्याः विकारः माद्वीकं च चामात्यक्रंच संनहनं
परिधेयं आवकथे । बद्धवान् ॥ कवचं बंधन इत्यस्तु हान्तेः ॥ ४७ ॥ उश्नीषं शिरस्त्राणं मुमुचे ॥ रथं जजुषे ॥ जुषिरवदा
ने ॥ आललंबे । गृहीतवान् ॥ लिवि श्रवसं कंपन इत्यस्मादलेशानन्तरकालगं तं प्रवर्तते । प्रवर्तनः ॥ ४८ ॥ आज ॥ ह
र्षजाता निवाद्यप्रकाराणि आजघ्नुः ताडितवंतः । तस्मिन् युक्ताः इत्यर्थाः ॥ आ उ आ यमहननस्पतितङ्नत्तवति ॥ सकर्म
कत्वात् ॥ अनुजीविनश्च अनुदुद्रुवुः । ययजीवति सेवंति स्मा पदं दाता स्तोत्रं रजः प्रववृधे ॥ वर्धते स्म ॥ घोषश्च कल
कलशब्दः ॥ दिशो व्यानशे ॥ व्याप्तवान् ॥ ४९ ॥ तं या ॥ तं प्रहस्तं यांतं गच्छंतं अश्रुतस्रुवकाः ऽऽसुः कह्यात्स्वसृगा ॥

लाः सिषे विरेसे वितवंतः। वायवो घोराः पांसुयाहिणः आवत्तुः समंताद्धांतिस्मा उल्काः ध्वतदा तस्मिन् काले प्रच
दाउः पतिताः स्वरसंचलनऽत्यकर्मकः॥१००मस्यं॥ व्योमकर्द्दशोणितंमस्यंदेसिंवतिस्मा स्यंदिः सकर्मकः।
वर्णांग।निरवद्गादीनिउद्दाल्लः द्द्लंतिस्म। मास्वाः सहारवैः रथाः प्रवस्खलंतिस्मा अप्रवक्कंजरंने हांवक्रे॥१०१॥
प्रतो।ध्वनोदाध्वगत्त्तुः॥ हस्तेत्यागालिताः गलश्चंदने। मृगाः यजिद्याः यज्ञार्ह्रीः कुञ्जराः यज्ञार्वस्यां दारवत्रे। कम
मंगमाः नंत्तुः गतवंतः। अतश्चादेरितिदीर्घः। तस्मान्तुड्ढिहलः। ऋर्द्दालविदीर्णाजन्नालेतिपाणतरांक्व
लेत्यर्थः। कापि निस्वनै र्घोराकाश्चं उद्भूरे। पूर्सः। दिवः स्वरणा निमित्तंयतः कपयो दर्षान्नद्धिनाशसूवकाए
वमावरंति॥१०२॥ मिमे॥ हस्त्पश्वंकर्टरक्त मिमेहसूत्रितवदित्यर्थः। मिहसेचने। गद्धसाश्वरत्वांनिति। घिनुः।
निरस्तवंतः। ततोऽर्मिमिन्नादनंतरंतसेनेसन्नद्धशस्त्रंतुः। धोनितवन्योनिर्दयंप्रउन्नुः। प्रहत्तवन्तो॥१०३॥

दिद्विषुः। रणेलटा दिद्विषुः परस्परं द्विष्टवंतः। द्विष अप्रीतौ। कुक्षुभुः अक्षिमुखं गतवंतः। घुमत्तिगमने। वक्षुः। क्षि
त्रवंतः। छो छेदने। हता शक्रुषुः। मूर्च्छां गतवंतः। सुषुपुः स्मो पतिताः। वच्यादिना संप्रसारणं। वरवादि रा खादि
ताः। कर्म्माणि लिट्युवरवाउक्ष्मरवादितवंतः। विलेपुश्च विलापं कृतवंतः। अत एकहल्मध्येत्वं॥ १०४ प्रहो। अमा
त्यान्सचिवान् प्रहस्तस्य पुरः अग्रतः वानराः जिद्विषुः हतवंतः। तथा ददृशुः परिलूतवंतः। जिघृक्षा प्रागस्य
तज्ञकर्म वानरैर्यत्कृतं रक्षसां सेनानीः प्रहस्तं न वक्ष मेनन्दमतेस्मा॥ १०५ जुघूर्णुः सत्सेनानीकं नराणामनीकिनीः से
नाः। शस्त्रैः जुघुर्णुना वस्त्रादितवान्। जघ्ने तेर्घृवक्रा वेडलादेरित्याम्नतवति। शशास तत्रयोधान्। शशसुहिंसायां जीवने
वा विविवच पृथक्कृतवान्। विविच पृथग्भावे। इति उधादोस्वरितेत्॥ १०६॥ आलालातत्पांयोधान्। तां सुघुयुरुस्तान्तयमास
संजो। आलस्तायंउसंगात्यकमकिः। प्रहस्तस्वरविवदिघुते। द्योततेस्मा। घुतिस्वाप्योः संप्रसारणमित्यस्यास्यसंप्र २४९

मारणं। नायनायास। युध्यमानो नायस्यति स्म। यत्तु प्रयत्ने द्विषद्देहेश्वशत्रुकार्यैः कारणभूतैः दष्टादिष्टोजगाद॥
अवष्टब्धवान्॥१०७॥ केचिन्न्य। केचिड्डीनाः संभुग्नकुंडुः। संकुचिताः। निष्पन्दाः स्थिता इत्यर्थः। कुद कौटिल्ये। अन्ये
पराजिताः संतः लेजिरे त्वर्मिताः। प्रहस्तेन मृगा इव कातरा द्वयमिति। त्यज लायितत्रर्ग्गेनो। कर्मणि लिट्। केचिद्
संग्रामाद्भूत्वा श्रुः। पलायिताः। त्रस्तान्तु शुक्रघः पतने। अपरे वालतयंयषावुः। या चित्तवंतः। एवं उक्तेन प्रकारेण
प्रहस्तः तां सेनां विलिस्योजितवान्। आयातावपत्ते रूपौ॥१०८॥ उक्तौ॥ तत्र तस्मिन्संग्रामे युद्धे। कुद्धांतावलिट्।
ततुश्चो व्विक्षिपे। उद्धिप्तः। कर्मणि लिट्। तेन तदुणा उन्मूलितेन। निहतः स नु प्रहस्तः। वाणान्नविमस्यतो। क्षिप्र
वाउ। सज्जविसर्गइति दैवादिको। उदात्तेत्॥१०९॥ महो॥ कपिनीलः वाणौ त्से हे। सोढवान्। रथान् स्वांश्च रिपोः
प्रहस्तस्य प्रशाखिना तदुणा नतृ ही हतवान्। हहहिसिहिंसायां। हतरथाश्वश्च प्रहस्तो मुसली शुद्धी तम्मुसलः च

रिंत्रीतयेगतवान्॥ अथपयेत्यत्र तेषु अनुदात्तेश्च॥ नच विखिदे। खिन्नः॥ खिददैन्य इत्यस्मात् उदात्तेत्या॥ २२० संडा॥ संकुन्नु
से इद्धिंगतः। तयोनालप्रहस्तयोः कोपः लाघवमस्त्रकौशलं परस्फायो। इद्धिंगतः। नुनोदशाखिनं प्रेरितवान्॥
मुसली प्रहस्तः तनुमावत्रे मुसलेनाहतवान्॥ २२१ त्रियौ॥ वीरौतौ त्रियतिस्म आकाशे आनन्वतुः। गतौ अन्त्वन्वेतिग
त्यर्थम् वियताधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् शक्तितायानकृत॥ स्तोमाव मंडलानि तिर्यश्चानानि विदेरतुः। आवरित
वेतौ। अन्योन्यं प्रडुडुवतुः। उपतापितवंतौ। नचश्वश्वमतुः श्रांतौ॥ २२२ समी॥ अथानंतरं कापि नालसस्यथिलां
समीरयां वकाराह्लि प्रवाचा इरस्त्रेपड्नतियोरादिका उदात्तेश। अस्मै रावणसस्तया शिलया हतः सन्नममार स्मृतवान्न
स्त्रूतलंवा शिश्रायो। आश्रितवाञ्पतित इत्यर्थः॥ २२३ उत्त॥ वानराः सर्वे उत्तप्लु। उष्टाः नेतुः पलायिताः॥ विचित्राः
नानाप्रकाराः दशास्यस्य आशाः मनोरथाः जेतुः। जीर्णाः। वाजन्स्तु इत्यत्वा। सैन्यं चकर्त्त नीलं तु नादसो तिस्स॥ २२४ २५०

यदा ॥ क्षणदाचरेणोः रामबलायपिशितोगे मनोरथाः वांछिता निष्पदानफेलुः न फलिताः । प्रहस्तस्य व्यापादितत्वात् तदालंको
नेजुः सेवितवंतः । उदीक्ष्यदिन्या उदीर्णमहदैन्यं दानवलावायेषामिति । प्रहस्तं च निहतं मृतं श्रुत्वा रावणस्तु । आरब्धात वंतः ।
नावणगोचेतपर्यो ॥ १५ ॥ इति सर्गैकाव्यटीकायां पस्यमंगलायां तिडन्तकांडे लंद्विलसितं प्रथमः परिच्छेदः ॥
छ ॥ ॥ काव्यस्य चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ इतः प्रभृति लुङ्मधिकृत्य पनद्विलसितमदो तत्र लङ्सामान्ये लुङ्नेतनो
न्यत्रापि दर्शयिष्यति ॥ १ ॥ राक्षसेत्यादि ॥ ततः प्रहस्तवधश्रवणानंतरं ईदृशोपि व्यापादित इति श्रुत्वा रक्षसो । सिंचित् हृद्धिः ।
परितः समंतात् पुरं लंकामेक्षिष्ट दृष्टवान् । किमत्र स्थापयते स्थास्थं न वेति । कुंभकर्णस्य सुप्तस्य बोधनार्थं राक्षसान् प्राति
क्षिपत् प्रस्थापितवान् । तिष्ठतेश्चङ् परेण तु पघा फस्वापवादः तिष्ठतेरिदिति द्विर्वचनमस्यासकार्ये धातोरादे
शः षत्वं ष्टुत्वं च ॥ २ तेत्या ॥ ते राक्षसाः सस्यकुंभकर्णस्य भवनं गृहं सत्वरा ययुर्गताः । इणो गे निर्लुङि विषय लुङि गादेशः ।

गतिस्थेतिसिवोल्लङ्घनस्य पदांतादितिपरस्य षत्वं । तंसस्तुस्म मेक्षिषत दृष्टवंतः । अथानंतरं प्रबोधार्थं तु स्वलामहतो ध्व
नीन्त्व्याहार्षुः । व्याहृतवंतः । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधात् । हलसमुदायपरिग्रहणात् वृद्धेः प्राप्तत्वात् । रुकेषां । तस्य केशानल्ल
लुंछिषुः उत्पाटितवंतः । गात्रेषु गजानविक्रमस्मा क्रमयंतिस्म । क्रमैर्मीत्वान्मिसंज्ञा यांक्रस्वत्वं । चडि सन्वद्भावाद
त्वाम सन्वमन्यतः इति इत्वं । तेस्नाययेरल्पमिवशासिवंतिस्म । अत्रसिचिरस्तुलक्षणेवर्द्धते । तेनोदकस्यकरणत्वं । लिपिसिचि
ह्वश्चेत्यङ् । प्राकृष्मितादन्यावायेपीतिषत्वं । अलालेपुन्मुकेश्वाप्यदंन्तिषुः । दाधवंतः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां । ४ नरवैः ।
तीक्ष्णैर्नखैरकार्त्स्निषुः छिन्नवंतः । तथा दश्नैस्तीक्ष्णैरदांक्षुः । दंशंतिस्म । अदंशेरनिटो हलंतलक्षणा वृद्धिः । श्वादि
नाश्चत्वं घटोः कः स्मिामिति स्त्रीक्षौः । स्थूलैरतोत्सुः । व्यथयंतिस्म । तदेरनिटो हलंतलक्षणा वृद्धिः । तोरादेश्च ताः तुचैः शरदः
अवीवदन्नावादितवंतः । सर्वत्र सन्वल्लघुनीति सन्वत्त्वात् सन्यतः इत्वं । दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वं । ५ मताः । सकुंजकर्णः ताः सर्वान् २५१

उपप्लुतीन्दूनाजीगणत्रानगणयतिस्मानवेदितवानित्यर्थः॥ गणेःस्वार्थिकाण्यंतस्याद्यंतस्याभ्यासस्यईचगणइ
तिईत्वं॥ च्छयंबाल्मनऽच्छयातुद्धात् ध्यातेस्माऽज्ञलोऽज्ञलीतिसिचोलोपः॥ निशाचरास्ताभ्राद्धीत्राप्टुष्टुवान्अद्रलो
नलक्ष्मणांतदृद्धिः॥ चवादिनामत्वं॥ पष्ठोःकास्यि॥ कस्मान्मामनूदबुधत्॥ सूर्यंप्रवोधितवंतः॥ बुधेर्ण्यंतस्यमध्य
मपुरुषबहुवचनेणौचङ्युपधायाह्रस्वः॥ अभ्यासस्यदीर्घोलघोरितिदीर्घत्वं॥ इतेरा॥ तेराक्षसाःतथोक्ताःसं
तःअम्लानिमबता॥ नाबिभत्वंतः॥ हेऽक्षणदाचरराजारावणत्वंदिदृक्षुः॥ द्रष्टुमेषणशीलःडीतिनलोकेतिषष्ठीप्रतिषे
धः॥ मुंकुत्कर्ष्पःक्रन्त्वा॥ अस्मात्आसीत्रासात्वान्यमरमेत्यादिनासगिटो॥ ख्यालिपत्रासमालिप्तवान्॥ लिपिसिचीत्य
ङ्॥ मांसमामाप्यासीत्रास्मात्रूणोवाउणीमपात्रापीतवान्॥ गातिस्थेतिसिचोलुक्॥ ॥१॥ न्यवा॥ ननोरावणंद्रष्टुंनैवासि
ष्टा॥ पूर्वंनिवासितंत्यक्ताअन्यदृष्ट्वंपरिदधातिस्मा॥ दृहात्स्वस्मात्मात्रतत्रप्रथनःघुस्थोर्लुङीतिपरस्मैपदां उपादि

त्वादङ्गनमायांतं राजा इद्दक्षात्रदृष्टवान्॥ सृजिदृशोरित्यमादलं तल्लक्षणा वृद्धिः॥ आसनाज्ञ्रीघडरस्यात्
उत्थितः॥ ऊर्द्धकर्म्मकिवादात्मनेपदं न भवति॥ ततस्त्रा॥ दृष्ट्वावात्रघत्रानुष्टः शुभादिवादङ्॥ आसनेवात्मनः कां
चनं पीठं निरदस्त्रा॥ आदिष्टवाञ्छ॥ दृशोः शलइगुपधादनिटः क्स इति क्सः॥ अथानंतरं कुंभकर्णः ईषद्
सितवान्॥ मायार्थीयेनासावादावरानीता॥ आनिकेवाम्यकांचनं पीठमपास्यान्यपीठ उपाविक्षत्॥ उपविष्टः॥
पूर्ववरक्षः॥ एवमवादीत्॥ उपविश्य वतमवादीत्॥ उक्तवान्॥ वदव्रजेति वृद्धिः॥ किमितिकस्मात्कारणान्मामाह्वं आ
हूतवान्॥ लिपिसिचिह्वश्चेत्यङ्॥ आतोलोपः॥ राज्ञावमकुंभकर्णः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः॥ कर्मणि लुङ् चिण्भावकर्म
णोः॥ चिणोलुक्॥ सुखीवेयेन रामो रक्षसायदकर्पोलरूतवान्॥ तच्च नाज्ञासीः न ज्ञातवान्॥ भियमरमेतिसगिटौ॥
१०जदा॥ सद्युद्दत्वनं समुद्रमुद्दतारीत्॥ उत्तीर्णः॥ सिचिवृद्धिः॥ नोस्माकं पुरं परितः समन्तादउद्ध्वरा॥ आहतवान्॥ इ २५२

रिनो वेत्यङ्गारणेशास्त्रेरघोतिष्टाद्यो तितवान्न घुझोल्लडीति विकल्पेन परस्मैपदविधानादात्मनेपदं। रात्तसा
न्द्रूयं विनाशमनेषीञ्चानीतवानसि। यावदयं विषयावर्त्तं कालं जीवितः तावन्तं कालं कस्यचिन्द्रियं
किंचिन्नप्रावोचं। नोक्तवानस्मीति। तव विदितमेव। किं त्वं दुष्टमनेहाददर्थितः घस्मम संबंधिनो द्विषः श
त्रून्मा न वधीः मा न मारयेति। किं तु मारयेति। माङि लुङ् सर्वलकारापवादः। प्रावोचमिति वचेर्लुङ्॥२२॥
वीर्य॥ त्वं वीर्यमानदद्दर्शः किं तु दर्शया एयं तस्य वडिन्द्रूपं। दत्तापरे रवसादितां पुर्वं नामशक्याः॥ किं त्वं त्रायस्व त्रै
ङ् पालने। नत्ववमशक्तः यत एव वीर्यमदर्शः। दृष्ट्वं तो व यैन दशाननिकायादेशो न लवति। ञ्जिरिनोवेति विकल्पे
नाङ् विधानात्त्वदत्ता वपद्येन पाण्डुराष्ट्रे वैरान नैषीः। जितवानसि॥ २३॥ अवो। तं रावणं उक्तं कुलकर्णीवायव
।उक्तवान्। मन्त्रेसमवायेक्रियासमारंभगतोस्तु पायइत्यादिना अहूय मन्त्यधाम। आलिहितवतः धातोर्गीति

१३

स्येतिसिचोलुक्।नत्सर्वंत्वंनाश्रेषीः।नश्रान्तवानसि।तस्याश्रवणस्येदंफलंविनाशरूपमागमत्।आगतांग
मेर्लृदित्वादङ्।१२उप्राज्ञा।प्राज्ञानांविलीपणेनं।वाक्यान्यवामंस्थाः।अवज्ञातवानसि।मनज्ञाने।मूर्खवाक्येषु
प्रहस्तादिवाक्येषु अवास्थिषाः।अवस्थितोसि।समवप्रविभ्यःस्थइतितङ्।स्थाघ्वोरिच्चत्वंचशास्त्राण्यध्यगीष्टाः।
२५३ अधीतवानसि।विभाषालुङ्लृङोरितिइङोगादेशः।नवहितंप्रत्यपत्सीः।नप्रतिपन्नवानपदगतो।ऊलोऊलीतिसि
चोलोपः।।१४मूर्खाः।।सर्वएवैनेत्वामववंचंत।विप्रलब्धवंतः।वंचुप्रलंभने।प्यंतस्यगृधिवंचीत्यादिनातङ्।वडि·रु
पायेविग्रहमचीकरन्।कारितवंतो।लचंतो।एषमामागृहीवास्यवान्रुक्तमनाणी।आनाणितवान्।णशब्दे।इडढी
टीतिसिचोलोपः।तत्वंमदान्नाद्धंस्थाः।नसोढवानसि।अद्धंसूरुहने।।१५राघ्याप्रमादित्वमपितेस्नायतोराघवस्ता
कांतांअस्तुषः।खंडितवानसि।खंडनंचाध्याहर्दायस्त्रीवियजतांयुक्तखंडने।स्तुषादित्वादङ्।स्तुषादयश्चवग। २५३

णांतागृहीता। आप्तैर्विभीषणादिभिरुक्तो न वार्पितः नार्पितवानस्मि कांतां। आत्तेर्ष्यो अनर्हिर्द्धीत्यादिना युक्तिं उगं
तस्य णः। वाडिढ्वीर्द्वयने वीतिस्थानि वक्षावादयादेर्द्वितीयस्येति पिशब्दादिउच्यते। रेफस्यनंदाऽनिषेधप्रतिषेधः। तदक्षु
नाशुकानाम्नीयाक्षेषाद्रुखरितानि मानात्तुल्यः। आपिब्रुनुतवामडिल्लुङ्। गतिर्द्वेतिसिवोल्लुक्ता मामुहः। मोहंमा
गमः। माउभः रोषं मा कार्षीः। मुहेर्णिचि स्याम्युषादिश्चादङ्।। ६ तस्या। यत्तदा तस्मिं कालेप्य हमवादिषं अग्निहित
वानस्मि आरामः संधीयतामिति तस्यापि संधेः कोलात्यक्रमीदनिक्रांतः। युक्रमोरन्यात्मनेपदनिमित्त इति इटू स्यंत
वाद्वृद्धिःप्रतिषेधः। यतः परैः शत्रुभिः रक्षास्य घातिषता। हतानि। विएवञ्ञादाद्वृद्धिद्यवो। वंकोथमव्ययीः। त्यक्त
वानस्मि। लंकां दाहेतस्पारक्षितवान्। व्यथक्षिप्तसमुत्स गद्दलिभुग्दो। पदान्याक्षेपाद्वेति पिन्नास्मि। तदक्ष्यं पं
ह्यंतवान् वृद्धिप्रतिषेधः। व्ययगतावित्यस्याप्रयोगः अनेकार्थत्वात् नाम्युत्सर्जनेपि द्रष्टव्यं।।२७।। संधा। नथा

चमत्कथाः कृतवानसि। तनादिन्यस्तथा सो ऽरितिसिचोल्लुकौ तथा संधामकारणं संधान हेतुकं यत्नवतेजः प्र
संदुद्वंतत्रन्यगाखरान्यथूतं। गातिस्येति सिचोपुक्तौ। कृगाद्र्याद्या। एवं वैराणि शत्रुताबोत्र कोशं वसहद्दं ऽस
सैन्यमायिस्तपः। स्तपितवानसि। त्यायते ष्योऽि किस्ता स्तावत्तुपमयं वेति मिवाद्रुस्यवं। स्तप्यते ष्याङि रूपं। य
दिहिते चोलवेश्च सर्वं तथाव स्थितमेतस्याशतितत्रतेऊसो ऽत्रलावात्कथं संधानं द्वयोः परस्पराज्ञपतारानात्र
। यथोक्तं। यावन्मात्रमुपकुर्यादिशतावन्मात्रमेवास्य प्रत्युपकुर्याद इति जो दिसंधानकारणं। तन्नं लोहंलोहेन तस
वत्रइति॥ १८ अत्रुणा। अथैवसुकेदथ्यातनः अत्रकुधपश्कुहवान्नपुषादित्वाद्रूः। कु द्वस्य क्तं नकर्ममस्य धात्वा। अत्र
लिहितवानाशगातिस्थेति सिचोल्लुकौ। किमिति त्वं मां अज्ञप्रिषाः निंदितवानसि। स्वाविकमंनैदिध्रः। नव
र्द्दितवानसि। पत्वते ऽर्णं तिस्थयत्वं ऽिस्या निवकाृवादया देर्द्दितीयस्येति थिशाद्यो द्वितुच्यते॥ १९ माजि। मुनीता २५४

निखुनयान्मा जियदः मा ग्राह्याय देण्पां तस्य वडिःस्वपां संयुगो ङु द्वे विबयलृ ते न माकं रस्याः । मोक्षा एंन
का: र्षाः अपितृसदस्या सोन्नरेलङ् चेनिवकाय त्वलु ङूः ङन्ति सर्गे त्वा दिनाक्रमेः पर्गे ङ्क्ला हेतङ्ग । दो
बे: अष्ठ क्ने: मो पाल ङ्खाः । मो पाल नस्वा म लोफ ली ति सिवो लोपः । फषञ्ञ थान्धौ धः । फलां जृउ सि
हितं तरं कार्यस्य मा नवा द्दी सा न वा किं उवहा वदेर निटो ह लं तल दाणा हृद्धिः । दवकव बस्यानि ॥ २०
कुंन ॥ न द्वव ना नं तरं कुं त क र्स्मो गलीश ग जित वाउ । अ न्यां श्व मठा न्ह्व तो ग च्छेतः न्या वी वृ त न्न निवा ह्नि
नुवान्ना हृ तेस्वङ् परेणा वुध्र धायाउ — दित्य पवा दो त्र का या देश्यः । म हा त्म्रा । णि उ पा पं स्ना स्वी ह्नत वान् ।
ओ प व रि क म त्र स्वी करणे नेन तङ् । या रिवाउ पाङ् । त्वर्वा घमेः मछ दाङ् । स्रो य मो ग्रे थे । प्रर श्च लं कातः ङु
तं निरगाय । निर्गतिः । ङणो गा देश्वः गा नी ति सिवो ल्वक ॥ २१ मृङ्ग ॥ निर्गा ह्व मृ ङ्गी दिवम ल्ने स्वी दिवलिबि

तथानिवारत्तणामहत्तावत्तभारं व्यापन्नो व्यासवान्।ल्लुदिवादङ्।दंभापृथ्वीपादात्पामनै स्मादिवाव
दारितवानिवा। द्विष:शत्रून्दुष्यापथाक्षीदिवा तस्मष्या कृतवानिवादहस्मीकरणे॥ २२ दंष्ट्रा महन्न्वा
केशालाबदग्धशैलवदनामीमलातिस्मायमरमेतिसगिटो। दसमेघवत्प्राकंसप्रस्थितानः प्रेपाल्यां
समर्थाल्यामितितङ्। प्रतिष्ठमानश्च उदन्वंतमसकंपयकंपितवान्। कपिलनेत्रः दितोणं तस्य वडिरू
पो राक्षमानपि अतित्रसत्राः त्रासितवान्। त्रसेरुर्ध्वनस्य वडिरूपं॥ २३॥ सपासपक्षद्वाद्विवाकोःपक्षा
कारित्वात्। अवालीनावलित:। लांतत्वाग्निविष्टङ्क्ति: क्रोधकल्यांतवाद्भुवन्यषमात्र। निश्वसितवान्। हन्यं
तेति दृष्टिप्रतिबंधः। ध्वनिनालोकानसाणीत। पूरितवान्।ल्लकरणे। इडंतस्यामि विदृष्टि:अन्ताजिष्टा। त्वाज
तेस्मक्षयायाशिवरपिंगलकेशवान्लोकविनाशहेतुवान्। अन्न॥ अस्यलरेणल्लरनंसीच्चननतायमरमेतिसगि

टौ रंहसा वेगेन शाखिनो वृक्षाः अलुठन् पतिताः । उल्लुठ प्रतीघाते । घुतादित्वादङ् । घुतादीनामनुदात्तेत्वा
त्तङ् । द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदविकल्पः । सिंहाः नीताः सन्तः प्राडुद्रुवन् पलायिताः । णिश्रीत्यादिना चङ् । कु
लपर्वताः प्राकुलन् । संचलिताः घुतादित्वादङ् । पूर्ववत्त्वात्मनेपदं ॥२४॥ उत्पा ॥ तस्य गच्छतः उत्पाताः प्रा
वृतन् । प्रवृत्ताः । वृढ वर्त्तने घुतादित्वाद्द्योः शोणितमशीकिष्ट सिंचतिस्म । शीक सेचने अनुदात्तेत्वाद्वायवो
मीमः प्रचंडा वांतिस्म । यमरमेतिस्म गिधे क्रूराश्वा श्रुलम्बूवकाः । द्विजाः पक्षिणः अनुपतन् । आशंकिताः । उ
शपृद्रुपनिट्ठा । कुला द्विवास्विवः । किच्चेनयुणाः ॥२५ अस्यां ॥ वामं वास्याक्षि अस्पंदिष्ट स्पंदते स्म । घोराः
श्रानिष्टायां सिन्यः आराटिषुः रटंतिस्म । अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पः । टप्रोसमलेन्य पसन्नोपविष्टाय
– दिवादङ् । पतः पुमिति पुगागमश्च । उल्कया दीप्या यातिपतितं । सावेविणोदेशः ॥२६॥ अहि ॥ तानुत्पा

तारकं सकार्ष्णिः श्रुं संमान्य दर्पादवज्ञया प्रधनक्षितिं युद्धभूमिं आदिष्टा गतवान्॥ ततस्तत्र कालं अनदी–न्नाग
र्जितवान्॥ कथास्थ तेदानीमिति। अनंदीच्छजयश्रियं श्लाघितवानित्यर्थः॥ आहवशत्रूना क्तास्त्र आस्फुतदारा श्चाग
च्छुतयुध्य इवमिति॥ स्पर्द्धायामाङः इतितङ्॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या मित्युङ्ताव पक्षेरूपं॥ २७॥ प्राथीनला दोन
वान्नौ वनवासिन इत्यर्थः॥ ग्रनवासो क्रूरः उच्चैताः श्चरूपश्च त्तवान्॥ प्रभु आदिवादङ्॥ अस्मतो यस्य श्वादतः डो
तवृत्तुक्ता अष्टधया वर्धतेस्मा दृष्टुरुक्ष्णो घृतादिः॥ वनवासिनां पवमानराणां वसामधासीत्॥ आपीनवान्॥ चिताघाघ्रा
षेङ्‌ति॥ सिचोल्लुक्‌ पक्षेरूपं॥ उधिरं वा धासीत्॥ चिताघाघेट्त्योरिति वउलाव पक्षेरूपं॥ २८॥ मांसो वनवासिनां मांस्ते
नास्य कुंतक र्ष स्य कुक्षी उदन्या श्वेत्रो अश्ववतां॥ अश्नेनो॥ उदृस्थं स्वित्यादिना अङ्‌ भवयनेर रस्यपत्वं॥ जठरं वोदरमाशि २५६
रविवन्ना अश्नं॥ चिताघाबेट् छो गितिवङ्॥ इयङाः देश्यः॥ वदनां वनवासिनां प्राणान अवज्यद्दतवान्॥ अग्रबुभुक्षु

क्रुंचु स्खलु कुत्सेयकरणे। हसां — त्यादिना अद्धिः कल्पनादडिः रूपं। धयुरश्च वरुणं रणे अक्षोवीअ अपनीतवानथ सं
चुवं वित्यादौ स्खलु विर्गत्यर्थः। अडुः लावपदे रूपं। २४। साम॥ सकुंजलकर्सः केषां विह्वल वता मापि वनवासि
ना सामर्थ्य मसंलीन। नियामितवान्। अडः लावपदे रूपं। विक्रमेव केचिदस्य नासन्नत्रा ननियमितं ततः।
अडुःपदे रूपं। किडिः त्यक्त्वनासिकलोपः। केचिह्नयाहृत्वा नध्यस्थुः अधिष्ठितवंतः। तिष्ठतेर्गानीति सिचोलुङ्
आदेशसकारस्य षत्वं ष्टुत्वं वा। अपरे अंबुधौ न्यमाङ्क्षुः निमग्नाः। भ्रस्जिनशोर्झलीति नुम्। मस्जेरंत्यात् पूर्वं नुममि
च्छंति अनुषंगसंयोगादिलोपार्थं॥ २०॥ अन्ये॥ अन्ये शैलानालिंगिषु। नयादारूढा इत्यर्थः। अन्ये युद्धाद्युज्
लेषत। लीनाः। लीङ् श्लेषणे केचित्स्त्रीवस्थाणुवदासिषत। आसत तस्मा। अपरे नीत्यानयायाल्वअ ध्यासिषुः। धृ
संतस्मा॥ २१॥ नदा॥ अपरे वानराः सेतुना अंभोधिमुदतारिषुः उत्तीर्णाः। तत्र ते पूतनथाल्लते घंगादौ लज्ञिष्टा लज्ञा

तेस्मा। उलज्जा। व्रीडने। ऊर्जितं स्वपराक्रमं प्रत्यवास्थिता। प्रतिपन्नवान्॥ समवप्रविलयस्य इति नङ्। क्रस्यादंगा। दि
ति सिचो लोपः॥ संड्युत्क्षणानंतरं वानः नाश्वेला। उदहैष्णुः। उक्षिप्तवंतः। दलंतलक्षणा दृष्टिः। कुमांश्चोद
गौरिषतः। उत्थापितवंतः। युनी उद्यमने॥ ३३॥ अन। कपिव्याघ्राः। उद्दिप्तशैलद्रुमाः। कपिव्याघ्राः स्वनर्दितुः
निर्दितवंतः। दृष्टोस्याः लिङ्क्यास्यतीति। सम्यक्त्वा निर्णयमाह वेद्रष्टुसत। क्रुद्धां तेस्मा। लइंताद्वेति सिचः। णेने
गुणास्तावाः। तान्सर्वेगमान्युद्धमानान् कुंतवर्षोः मर्दीत्रा मृदितवान्। मृदेर्लघूपधगुणः। अस्वादीन सन्दित
वावा। हस्तनलेनाहतवान्। निरास्यत्। इत्स्रतः। क्षिप्तवान्। अस्यतीत्यादिना अङ्। अद्यतेस्सुकौ।३४ प्रावृ।
पादस्तंभ्रातृन्सूर्यस्त्रा। पिष्टवान्। सूर्यप्रेरणा इति सुवादिः। एवं सूर्यसुतम विन्नीषत। नीषयन्तेस्मा। त्रियो
देवतये पुक्षाली समार्हेतुरय इति लघ्र शूलेन प्रहरणेन श्वतहीशा। विद्धवान्। श्वहि हिंसायां। ह्यनक्षणवान् २५०

वृद्धिः ॥ ३५ ॥ अतो ॥ कां रविकृदया गाढमनोत्सीश ॥ व्यथितवान् ॥ उपसूदनैरपि षशस्पर्शितवान् ॥ ललरिवाद्दुः ॥ अन्यांश्च
जातुत्यां ॥ अदमी ॥ तृशासितवान् ॥ अवसत्यांनियमितवानित्यर्थः ॥ हृष्यंतवात्र वृद्धिः ॥ हस्तवर्त्ते अवीहतथहस्ता त्यां
वर्त्तितवान् ॥ पिष्टवानित्यर्थः ॥ वृते स्पर्शितात्वहसेवार्त्तियद्दोरितिण सुलकषादिषु यथाविध्यन्तु प्रयागः ॥ ३६ ॥ अ
दा ॥ वानरैस्तस्य देहे द्विषाः शिला ॥ अदालिखुः विदार्माः ॥ दलविशरणेत्तवादो ॥ लांतत्वा वृद्धिः ॥ महाद्रुमा श्च
तूर्ण्यत्तवश ॥ तूर्णीत्तजाणं नवतान् ॥ द्विपानसौकुंलकर्ण्यन्यश्चेताश्चेतितवान् ॥ चितीसंज्ञाने ॥ नापिवाद्दुनत्मत्त
लितः ॥ ज्वलसंचलने ॥ घृतादिः ॥ ३७ ॥ अद्रानंतादश्चरघुष्याघोरामलद्दमणावद्राष्टां दृष्टवंतौ ॥ वितीषणश्चेनमा
ख्यत् ॥ कथितवान् ॥ कुंतकर्णीयमितिअख्यातीत्यादिना ऽङ् ॥ वतावंचास्यकथयन्नादादेवेंद्रमेषच्यऽङ् शं वोऽ
तवान् ॥ विपरास्यांजेरितिऽङ् ॥ वितस्चेनः सूर्यानुनाशंकिष्टानर्यांकतेषा ॥ ३८ ॥ यक्षो ॥ यद्देवेंद्रस्य शक्तिं प्रहरण

१५

मच्छामासीत्र खंडितवान्। छेत्ता छेदनो। अस्य तु कश्चन कांश्चित् न त्राताऽश्रीत न प्लवतिस्माश्रुत्यै प्रद्रवणाटे त्यर्थो
न्। प्रोथ पर्याप्तो। पर्याप्नियोगे वक्तुर्थ्या शब्दोयोजपः। अतोऽस्य आदेवं विधान् कुंतकर्णी। प्रभुवांन्यपात्मनोमान
लेखं। किं तु विलीनं। माङि लुङ्। मध्यमपुरुषद्विवचने रूपं। मनश्शब्दः प्रतिपेधो। २७ ध्रुवं। तस्माद्ध्रुवंतमे रघु
वा मोपेक्षिषाजां। मोत्यद्वकोल्लुतमित्यर्थः। इदवकुंतकर्णश्राद्ध्यमानका र्थो। अपि तु कुतंततो विलीयणकव
नानंतरं रामः कपीनवादीन् उक्तवान्। अमुं कुंतकर्णमानवधिष्ठेति। किं तु ध्रुवंविति। हनोवधल्लुङि। ४० तेष्पा॥
तेवानराः हर्षात्पासिष्टाः। किलिकिलाशब्दं कृतवंतः। अतो हलादेरिति वृद्धिः। राद्धसं वक्कुंतकर्णमाक्तस्य
र्द्धमाना आह्वंता। स्पर्द्धमाना आह्वंता। स्पर्द्धमाना अकृतवंतः। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति द्वे। तः पक्षे अङ्। अपि त्र २५८
वृद्धा वितवंतः। अपिशब्दश्चार्थो। तथा कृतवंतः। यथा मोऽस्तु तिकर्डमारवः। स्ववतेर्ण्यंतस्य च ङिसिवत्कार्यमिति

स्रवति शृणोतीत्यादिनाऽस्या समस्येवं। स्वकाः आत्मीयाः शक्तीः अवासासग्रा। ना समयंति स्वप्रकाशयंति स्मा। ला
मर्थ्यंत स्म च ड्ङित्वात् ला सेत्यादिना उपधा ह्रस्वविकल्पः। क्रमास्त्रशैला शत्रुमशैलं ज्ञानिरप्राणिनामित्येक
वद्भावः। ध्यकारिष्णुः ततुपरिश्लिष्टवंतः। हृविक्षेपे॥४१॥ तेते॥ ते वानराः तं राक्षसं न्याशिषत ध्याप्तवंतः। अस्य
शो। पादे शृश्नाक्षो शृक्षुः। पिष्टवंतः। ऊर्दिष्वंसपेषणादैनेरक्षितदत्त। शक्तिं दंतिस्मा। इरितो वेत्यङ्। शरलो नामकपिर्दृष्टद्मा
दिंजुरु। ग्रद्धीनुं यनतेस्म। ऋजुप्रतियत्न इति षष्ठी विकल्पं ता वाडिद्विर्वचने वीति स्का निवद्भावाद्दजोर्टद्विनी
यस्येति द्विर्वचनं। रेफस्य नेड्डा इति प्रतिषेधः। नीलः पर्वतमादितष्टदीनवाना। छादेघो रिह्वा॥४४॥ अमर्षलः स
पिः अडिमुददैप्सीत्। उदलिप्सवान्। तेषा रसादयः तेर्दृष्टा प्रिलिररिमनर्दिषुः। हृतवंतः। नर्द हिंसायां गंध
मादनोनामकपिः स्फूर्जीरावज्रमिव गिरिशृंगं चद्य सादीरा। विसृष्टवाना। सृजिस्पो दादिकत्तदाते॥४२॥
अकुत्। गवाक्षः कपिः अकूर्दिष्टा क्रीडापूर्वकं चेष्टते स्म। आमर्दीर्घरोषमुद्द्यकारीरा। विक्षिप्तवाना। वीरः तुं लकसं

स्नानूशारलादीन्नाडीगणान्मनगणयामास। नाडीव्रणाः। भुजगणः इति पाणिनं नरं तत्र तत्कारेण। भ्रमयि
वर्त्तितान्वाप्यपिष्टा व्यापिष्टितोऽन्यत्र।। ४४ श्रमा। परानीकं शत्रुसैन्यं ममं स्थीशो। इति वा। शमथो विलोडणे। नि
रंकुशाश्चा प्रतिहतशक्तिः। अप्राप्तान्वांत वाइजूसुंगतो। अथरीश्ववानरान्विहंतुम त्वरिष्टात्वरते स्मा। निचरात्सं
तमोगंषुं तत्समीपमागतान् जहौ। मालक्षितवाउड् स्लल हदसनयोरिति लक्षणे उक्तिः।। ४५ व्याकुला। तस्मिन्नाय
त्यागच्छति सति निश्याङ्पूर्वस्पोएः शातरित्वपं वानरानीकं धांयकुलर। विकोशति स्मा। शलइगुपधादनि
टः क्सः। संपलायिष्टे पलायंते स्म। नष्टुनस्यात्यलायमानं तस्मात्यामकाद्वीर। आकृष्टवाऊकुंतकर्षः। कृ
ष विलेखने। अनुदात्तस्य चेत्यम्। हलतलक्षणा वृद्धिः। आकृष्टेचातिभीमे आतिलयं करे विकृते आननेवक्रे
उपाधितन्यासवानराधाभ्यास्याध्वोरिष्टा।। ४६ धारके। वानरानीकस्मारकेन क्षमिभाविक्षिदृश।। क्षोदितवाउ
ब्लिंहूश्चाडीलावे। तस्यणंतस्यावडि त्रूपां सैन्ये श्रुहतैर्द्धमिमतस्मर रा क्षा दितवाश। स्नुणाते स्पर्शावडि त्व २५९

पं। अवक्षुद्दृद्वरेत्यादिना अवयं। तां अवलक्षयन्नपि क्रूरः नातर्पो ज्ञनष्टदुः। दृपश्रीणन इति पृषोदरादिः। स्पृशस्पृशाक
षड्रपदृपां सिद्धेति पक्षे सिद्धाञ्चवंगमांश्व घ्रध्रुद्दिमधुना अश्रमंजानश्रांतवान् अश्रमुनपासिखवेदेवेति श्वेदा पृषो
दिवाद्दङ्॥ ५७ नयो॥ तेषां मध्ये केचिद्वानोकसो वानराः यो हुंनाञ्चाकनूनत्रात्राकाद्यलवद्दाल्हदित्वाद्दङ्। केचि
न्नाटो। घिकननानटोकं तस्मात्येन्तु तेन पदेन द्विशाः। तेनासिकाल्यां नासिकाविवरात्यां वक्रेण बचाणघ्नात्राद्र
नष्टाः। निःसृता इत्यर्थः। नशेः पृषोदरादित्वाद्दङ्। उपसर्गादित्यादिना णत्वं॥ ५०॥ उदा॥ अन्येवतस्योदरेपानाल
सहद्दोत्र जरन्तो जीर्णाः। जृत्वन्त्वित्यादिना ‾ इाक्रद्दश्रा। आक्रंदिपृः आक्रंदितवंतः। सखी नु मित्राणि आक्र
नु आह्वनवंतः। लिपिसिचीत्यादिना ङ। प्रपलायिषा तापपलायंतेस्मा पलायमाना आश्चिद्दरुप्रस्थिताः पृषो
दित्वाद्दङ्॥ ५० रक्तौ॥ अन्येद्रुपीस्तेतः रक्तमश्यातिषुः। श्यातंतिस्मा हरितोवेताङ् लावपक्षेदृपां। हनाश्वरवेदि
ताश्रद्दपचञ्चाद्दश्यंतिस्मा जितष्पपिपासायां। पृषोदरादित्वाद्दङ्। तृपा रामः तैर्लग्नैर्ह्यपास्थायि। उपस्थापितः। अथंत

र्गावितोत्रण्यर्थः। कर्मणि विप्रः। अमोरामः सुग्रीवमैति दृष्ट्वा योद्धुमीहां कारितवान्। डीदनेर्ण्यंतात्। बडिः द्विर्व
चनेचीतिस्थानिवद्भावात्। द्वितीयस्य द्विर्वचनं। आट् हिः योद्धुमिति वक्ष्यमाणेन योगः। त्वं कां॥ ५० योद्धुं सोपि
सुग्रीवः अनुपदं। क्रुध्यति स्म। तत्र रोषः रोषः पुष्यादिः। उत्तो शवत्तमभेरिर्गः। क्लिन्नवान्। डीः देप। इति स्वार्थिक
ण्यंतस्य रूपं। हुमंत्रा। त्वमरिः कुंजलकर्णः प्रासदत्। तस्मात् शक्तिं चोदयां प्रापद्। दशमुद्दयदीर्घः उक्तं गृहीतवान्॥ ५१
सता॥ तां गृहीतां शक्तिं स कुंजलकर्णः अविस्मयत्। त्वमयति। त्वमेर्ण्यंतात् बडिः रूपं। वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्यो
परि अमुक्तवान्। मुक्तवान्। लृदित्वाद् अङ्। ततस्तां मुक्तायां मारुतिः प्रापदत्। प्रत्युपस्थितः। लृदित्वात् अङ्।
तिवत्तः पुमिति पुमागमः। तां च वियद्गतामलासीत्। आत्तवान्। आदानो यमरमेति सोगिटो॥ ५२ अशो। अ
मोर्ट्दात शक्तिः स वीरः अशोरिष्टशो लतेस्म। शक्तिमवखंडत्। खंडितवान्। खंडखडि भेदने। चौरादिकः।
तां च खंडयत्राय समद्र। नाय स्यातिस्म। अयस्तु यत्नेः पुषादिः। लोहसार सदृशेण निर्मिता मम शक्तिर्निरका २६०

रित्यानेनेति रक्षः कुंभकर्णो कुपदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः ॥५३॥ अक्रि॥ अकुपत् कुपितः । कुप क्रोधे । पुष्या
दिः । गिरिं स्वयुस्कंदं खनी । उत्खातवान् । अतो हलादेर्लघोरिति वृद्ध्यभावः । वपदेत्तूपं । कपीड्स्य सुग्रीवस्य ।
परित्तं च गिरिशृंगं ससृष्ट विसृष्टवान् । सृज विसर्गे अनुदात्तेत्वात् तस्माद्धलंतादात्मनेपदे सिचः । किंत्वेन गुणाभावः
अमोक कपीड्स्येन हतः सन् अमूर्छीत् मोहमुपगतः ॥५४॥ अलो॥ मूर्छितं अस्पृष्टवे अलोठिष्ट लुठनेस्मात्
गलुठ प्रतीघात इति द्युतादिः । द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदविकल्पेनात्मनेपदं । अस्य शोणितं च वृष्टं सुसुव स्रु
स्रुतं । णिश्रीत्यादिना चङ् । तं सुग्रीवमादाय राक्षसः कुंभकर्णः पलायिष्ट । अयरे विष्ठा रो वनेस्मात् उवदी
पप॥ अले॥ तस्मिन्नीते कपयः अरेष्कुः भीताः । मत्रुतः कुंभकर्णमित्वा र ३ । अनुगतः । अवर्ज सार्क्षिमासद्य
त्विष्वौत्यडु । कशो डिः युणः । सुग्रीवः आने मनागवाधितलब्धसंज्ञो वद्ध्वा दीपजनेत्यादिना वधे कर्ने रि
छसवदः कर्णनासिके प्राप्यंगत्वादेकवद्भावः । अस्मात् लुंछीत् कृत्तवान् । राक्षसस्येति वक्ष्यमाणेन संबंधः ।

५८

१३०

।।पद्मा।।रादत्ता।नयात्रासीद्रनत्रस्तः।रादत्तमात्प्रनं ष्टुं पलायितुं मस्जिन शोर्जलीति रुग्णः। अयतिष्ठ वाय ततेस्म।कुंभक
र्णेनात्मनो वक्षः दष्टा। अक्रोधि क्रुद्धो लावे लुङ् दितैा वपेष्टुं तुष्णीयितुं सुग्रीवः आ रंति। आरब्धः कर्माणि लुङ्। एलेरश्च
प्रिटो रिनि नुङ्।।५७ सुग्री।। अस्य कुंभकर्णस्य दष्टा सुग्रीवः। अल्वशाश। लष्टः स्त्रशा। वंश्व अधः पतने। पुषादिः। सर्वाव
२६। रमाकाशमगात् छिष्टा आक्रांत वाद्गृ।गाद्भि विलोडने। अनुदात्तेत्। नृमर्पवरामम न्वष्टपरा। अनुगतः। लुदित्वाद्ङ्
वानरांश्च कर्णनासिककर्त्तनेनानंदत्। तो चिन्त वाद्। नंदने र्ष्यंतस्य रूपं।।५८।। अत।। तांश्च वानरा च्योद्भुमतवर
श। वरयति स्म। माविलंवध्वमिति। वरेर्ण्यंता वङ्परे अस्मृदृ वरेति अत्वात्सस्य अव्वं। राघवो वयोद्भुमचवेष्ट
श। अपारयति स्म। विलाषा वेष्टि चेष्टो रित्यत्वाससस्या। व्वपदेरूपं। सकुंभकर्णो योद्धुं नवर्तिष्ट। निहत्तः। र्हतिर्वु
नादिः। हक्ष आत्मनेपदेन अङ्। वानराश्चायुत्सन्त। अवृंतेस्म।।५९ अवि।। वानरैः शाक्यमविवेष्टरा। वेष्टयांति २६१
स्म। अवरामकृत्यर्थो रूपरूद्धं। यतस्मादादेशादाश्रुतेराक्षसमा वृद्धरा। आरूढाः। तु रुः। शालेत्या। छिनाकसः। वा।

नरापवनृपादेशाद्दविवेष्टन्निति व्याख्याने स्वातंत्र्योगेतेषां कर्तृत्वात्प्रयोजकत्वं न घटते तांश्च वानरानाहूढा गृकुं
सकर्षोधावीत्रा स्वरतीत्यादिना इट् हलन्तस्य हेनैटीति प्रतिषेधः ते व्याकुलाः संतः चक्रं सिषत ॥ स्रस्ताः पतिता
इत्यर्थः स्रंसु स्रंसु अवस्रंशने घुनादिः परस्मैपदाला वानाङ्॥ ७७ ॥ कुंभकर्णः कांश्चिद्ग्रसिष्ट ग्रसते स्म
कांश्चिन्निर्दयं समाश्लिक्षत् श्लिष आलिंगने शल इति क्सः ते चाश्लिष्टाः महाघोरं क्रूतिकं डुकं च घोषिषुः शा हूंग्
क्रवंतः। घुर भीमार्थशब्दयोरिति उदादित्वादाने शर कं वा वमिषुः उद्गीर्णवंतः॥ ७८ ॥ सवापि कुंभकर्णः त्व
धिरैर्मत्तः स्वेषामपि नादविष्टानदयां कृतवान् किमपरेषां अधीगर्थेति षष्ठी। अन्येषां वानराणां आसुर्जीवितम
ग्रहीत् अग्रहीतवान् ग्रहेर्भ्रान्तत्वान्न वृद्धिः अदोढीवा अस्तुरिति पाठांतरं तत्र तथा स्तृतं कुंभकर्णं दृष्टवतामन्येषामासुरप
दोढीवा स्वयं गतमिव अकुत्सेति कर्मकर्तरि चिण्। पराक्रमं वान्येषामकुरुत। आहृतवान् उपधेः कर्तरि प्रायेण
इः झलो झलीति सिचो लोपः। झषस्तथोर्धोधः। झलां जश् झशि॥ ७९ ॥ तेन सर्वमपाद्वारि। अपहृतं सर्वेषां वस्तु

ग्ना कर्म्मणि लुङ्। लक्ष्मणेन त्वस्य किरीटं मुकुटं तथा कवचमच्छेदि। कर्म्मणि लुङ्॥ ६३ ॥ अलो। देदृश्यास्य शरैः क
रणत्रूनैरलो दिच्छिन्ना। निशाचरत्वं लक्ष्मणं प्राशंसीत्॥ सा स्तुतवता स्तुहमिति। रामेण मदास्य हिंसायायो हुंसर्द्ध
तेस्मा तेन रामेणास्य इषवः। आच्छिद्यन्त छिन्नाः। कर्म्मणि लुङ्। दलं तादात्मनेपदे सिचः किद्वाद्गुणाभावः॥ ६४
यैः। यैः शरैः खरो घातितः पातितः। कर्म्मणि लुङ्॥ ते आक्षिप्यन्तेति यो ज्या समर्कं लकर्षस्थानष्टनदर्पाद वामे स्तव
मन्यतेस्मा। उद्धरं प्रोद्धयं सीत्॥ उद्धूर्षवान्नायमरमेति सगिटो॥ ६५ ॥ वाया॥ येन पाणिना मुद्गरमुद्दयं सीत् तं पाणिं
सदायुधं रामः वायायाख्येणमत्तद्देवतादत्तेनाछेत्सी। छिन्नवान्॥ छिन्नपाणिश्चासौ तत्तुद्दस्या। ८ तत्तुद्दर्दसेयम्येति त
रोः प्रहरणत्वा। मम श्यंतस्य परानिपातः। आदीपि दीप्यतेस्मा दीपजनेत्यादिना कर्त्तरि चिण्। अरिसंमुखं च रामाभि
खमधावी। वेगेन गतवान्॥ ६६ ॥ मद्वा॥ तस्य सद्दमपि करंन्द्रपः। आक्रोक्ष्णाच्छिद्यः। इरितो वेत्यङ्। जं घेयान्यैवाणै
रशीशतत्रागमना समर्थेकृता वाशा। अदोणैशिंदेरगना। वितितवं मुखं — षुलिर प्रामीत्। पूरितवान्। प्राहरणे। प्रा

ग्रहणौ दुः॥ पेड्डेण शरेण हृदये ऽध्यासी॥ विद्वान्॥ मतथादतः ग्राममध्यावासी॥ त्वमिमध्युषितवान्॥ तस्याप
ततो देहेन वनौकसां वानराणां हे सहसे ऽपि शोलाता॥ नूर्ष्मितो पिष्टसं दूर्णने। कर्मणि लुङ् आदन॥ अस्ता॥ तस्मि
गतेः सुरः देवाः राममस्तावि विष्णुः स्तुवंति स्म॥ सुधन्वः परस्मैपदे शिती॥ ट्वानिगावरास्वइष्या॥ द्विजः प्रापत्॥ प्राप्नव
तः॥ आत्मुथ्याश्रो॥ सा द्वीद्वा सकुलपर्वता॥ त्वमिमरकं पिष्टा॥ वलति स्म॥ अंजसा पतिः समुद्रः ध्यवालीत्॥ प्रज्वलितवा
॥हृष्ण॥ दतं॥ दतं व्यापादितं कुंभकर्णं कांमिराजानंतं रावणमक्षिश्रवनु॥ आवितवंतः॥ ऋणोते स्थैतानुसनीवका
र्यमिति श्रवति ऋणोतीत्यादिना अत्यासस्यविकल्पेने॥ एवं वक्त्वा अशिश्रवत् निति पागंतरं॥ द्विकर्मकत्वा
अश्रवाक्षरावणः आरोदी॥ अश्रूणि मुमोच॥ अशोचीत्॥ शोचति स्म॥ तेनापित्यक्तो स्मीति परं च मोदं हर्षः छीम
शिश्रियत्॥ सिषेवे॥ सेवायां॥ श्रिणीत्यादिना वङ्॥७०॥ अप॥ त्वावुर्गुणान् बुद्धिमत्त्वादीन पप्रथत्॥ प्रख्यापितवान्॥ अप्र
थप्ररक्षसने॥ घटादिः तस्मात् ण्येना ह्रस्वः अस्मृदत्त्वारत्यादिना ऽवां॥ विकमं वशोर्यमवकीर्तेरादीरितवान्॥ कृत

१३२

संग्रहन इति चोरादिकः। जिघ्रतेर्वेत्यधिकृत्य हन्त इति इकारा लावपदेशः पं। उपाध्यायाश्चेतीश्वं विक्रमकीर्त्ति
नं चाद्धा क्रोधकर्ता कुंभकर्णेन जेता च वः। अदर्शिषि ताहृष्टाः कर्मणि लुङ्। स्यसिजित्यादिना दृशेश्चिण्वत् इड् च
॥ कथं तेत्याः कथं नाम अजीविष्णुः जीविताः सच कुंभकर्णः महाबलः अमृत। म्रियतेर्लुङ् लिङोश्चेति त
ङ्स्वा दंगादिति सिचो लोपः। अनंतरं कुमाराः राजपुत्राः देवांतकादयः रावणं शोचंतमाश्वस्य अपनीतशोकं
कृत्वा प्रायुद्धन्त्रिखतायोद्धुमिष्टवंतः दलंताश्चेति मनः किंवा पूर्ववत्सन इति इ॥७२ देवा॥ ते च रावणात्मजाः
संग्राम मीह्विषता गितवंतः। अहिंगतो॥ किंनामानः देवांतकः अतिकायः त्रिशिरा नरांतक इति॥ युद्धाश्शा युद्धे
तानां रक्षार्थं राजा युद्धेन त्वं रमत्तं राक्षसं सौजिद्दशत्रुं द्वतेन्नैचिड् परीहिनीयाद्विर्वचनं तो राक्षसो रणपंडि
तो निरगात् निर्गतो। इणो गा लुङि॥७४॥ तैरातैः राक्षसैः सैन्यानि अजेषत जितानि। कर्मणि लुङ्। अचिप्रावय
द्वेम्रूपे। द्विषः आकुला अकारिषत। देवराक्षसाः वानरा नमान्। वानराणां प्रधानतन्तताः पर्वतानि वल्मो अवेषुः २६२

पुंजीकृतवंतः। विकुर्वयतो। तथ अंगानरांतकः कुमारः अंगदेन सहयोद्धुमघरिष्टाघटतेस्मा। राद्धसः प्रासंकुं
तंप्रैषिषत्। प्रहितवान्। द्रुत्पुगतो विस्थस्यप्येतस्य वडिस्तूपं सः प्रासः अंगदोरसि स्फोटीव विशीर्णः।७६ अश्वा॥
वालिसुतो ऽश्वाश्वारथ्यद्युक्तान्दिशीक्षीरथ्यापादितवान्। द्विदिहिसिद्धिंसायां। मुष्टिना पाणिना अतताडत्। हतवा
गुनाडश्चाघाततो ताडनं ताडः लावेद्यश्चा ताडनं करोतीति णिच्। णाविष्टवदिति टिलोपः। णौ चङ्युपधायानालो
पिशाच्छादितामितिक्तप्रतिषेधः। सवरावणिरथ्यो थोष्ट्राश्वारहितः। तथाश्वद्रुत्थादवतीर्यमहीगतः सन्योद्धु
मारब्ध। आरट्टतेस्मा। हालोफलीतिसिचो लोपः। षट्वेंत्।७७ तस्यात स्यावाणाः वातुल्लीत्रेण अदा रिपना इता। कर्म्म
णिलुङ्। विष्वङ्ग्रावः। ततो नंतरं सङ्खेरावणयः रावणस्यापत्यानि देवांतकादयः। कुद्धाः संतः अंगदं प्राद्भुवन् आगत
वंतः। णिश्रीत्यादिना चङ्।।७८।। ततो।। ततो रावणानंगदालिमुखमागच्छतो नीलो द्रुतं सां च्छावेष्टतां। वेष्टितवंतो। वि
लापावेष्टिवेष्टा। रित्यस्यामस्याचं गिरीस्वाकारिष्ठौ विक्षिप्तवंतो द्रुमविक्षेपो। सिसिवुद्धिः। तां अगिरीन्द्रविक्षि। अत्रि

१३३

शिराः श्रेरेऽन्यरोत्सीश्चास्य शिरावरणं ॥ ७ ॥ णापरि ॥ अथ देवान्तको बली परिघेण वक्षसि हतवान् ॥ आडोयमदनङ्गति
तङ् ॥ अविवक्षितकर्म्मकत्वादात्मनेपदे ष्यन्यतरस्यामिति हनो वधादेशः ॥ तस्य वधतो मूर्द्धानं मारुतात्मजः मुष्टि
नाऽददरत् ॥ दारितवान् ॥ दृ विदारणे ॥ एयुं तस्य तुडपरोऽणो अत्स्मृदृत्वरेत्यादिनाऽभ्यासस्यात्वं ॥ ८० ॥ अददि ॥ ततो दे
वान्तकविनाशादनन्तरं युद्धोन्मत्तः सुतानां रक्षार्थं यः प्रेषितः स वीर्यामदिदीपत् ॥ दीपितवान् ॥ भ्राजभासेत्यादि
नाऽङ्क स्वालावपक्षे रूपं ॥ नीलं तं ग्रावेरपिपीडत् ॥ पीडितवान् ॥ अङ्क स्वालावपक्षे रूपं ॥ अपीपरदिति पाठं तत्रापूरितवा
२६४ नित्यर्थः ॥ पूर पूरणे इति चुरादिः ॥ स च नीलेन क्षयं गिरिशिखा आनायि ॥ नीतः ॥ कर्मणि लुङ् ॥ ८१ ॥ ततोऽनन्तरं त्रिशिराः कुमारः
पवनात्मजे विषये आक्षिं वीर्यमबभ्राजत् ॥ दीपयति स्म ॥ भ्राजेत्यादिना ह्रस्वालावपक्षे रूपं ॥ तस्य वाजिनो रथयुक्ता
रणे हनूमता हता सन्तः अमृषत ॥ मृताः ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोरिति तङ् ॥ ८२ ॥ अथ त्रिशिराश्च हनूमता मूर्द्धिं हतः सन् रथादूमै २६५
अस्रसमत्स्रस्तः ॥ युद्धो ओलुडीति परस्मैपदं ॥ द्युताद्भ्यो लुङि ॥ किमिति तान्तात्सिकलोपः ॥ स्वस्यासुरस्य स्वरूढस्य यां द्विधा हनू

मताञ्जडीदरन्नद्धारितवाञ् । तेनैव च खड्गेन छिन्नेषु द्वेलि दैत्यैः प्राणानौज्झीत् त्यक्तवान् । उज्झ उत्सर्गे । छ्
मत्तासरद्धेण वानरेणास्त्रांश्छिन्नान्महागदां प्राप्य मत्तेन सुतानां रक्षार्थं प्रेषितेन राक्षसेनामारि हतः । लावेलुङ्
मत्तासरद्धेणवानरेण ... ततोनंतरोञ्जनिकायो राजपुत्रः अक्रीडीत् । विहरति स्म । रथेनेति वद्यति । सद्दसंदरय अस्यायरथस्य । छ्पर
ततोनंतरोञ्जनिकायो ... यथेर्षितस्य वडिस्रूपं । निरंकुशस्याप्रतिहतशक्तिर्धर्षवारीत् । त्वाघ्यतिस्म
थ्या अज्जरीस्याविद्यायत्रापीडितवाञ् । अथेर्षितस्य वडिस्रूपं । निरंकुशस्याप्रतिहत ... कथितः कर्म्मणि लुङ् कीदृशः कथितन
रांतत्वाद्वृद्धिः सविवरस्मदारथः विलोषणेन राघवस्य दूरादास्थायि । कथितः कर्म्मणि लुङ् कीदृशः कथितनस्य
त्याद्धा । छप अत्रा ॥ अयं खशक्या टङ्कोञ्जतस्थं रंत्स्वंलितवाञ् । षुलिस्थलि प्रतिसंलोप्ये तस्य णित्यादिना चङ् । च्च
यंतु वमहस्तपशातोषितवाञ् । उग्रेणतपसा आराधनात् । तुषप्रीतौ । एवं तामहास्त्राणि दिव्यानि वाञ्छि । शि
न्नतेस्मा । शिक्षविद्योपादाने । रणेवराहस्मानरक्षात् । रक्षतिस्मा । छद्मा अध्याय ॥ अर्थशास्त्राणि परालिसंधानार्थानि
अध्यागीष्ठा अधीतवाञ् । विलाषालुङ् लुङोरितिङ्गोगाङादेशः । यमस्यापथ्यं विक्रममक्षोष्ठा अपनीतवाञ् । क्रुङ्

१३४

अपनयनो अदलंतवाभिगोन किंवा देवादेवेषदीप्तिष्टा ज्ञोलितः अस्य च माध्वसंत्रयं ब्राजनिष्टानजातं दी
पडने त्यादिना विप्वदला व पक्षेद्रूपं ॥ ७ ॥ ८ ॥ सणवं सपछरा वणिः आपादि अस्माकं समीपगतः पद्गतो वि
एपद इति ज्ञेश्चिप्र ॥ यतोरावणवर्णानरागी मयं ॥ अथ मोतिकायः समीपमागतः काकुस्थमाद्धताद्धुत्रायाज्ञनवा
गुं आत्मनेपदेषु अन्यतरस्यामित्यङ् ॥ धन्वु स्वयुस्मद्दद पिस्फरजु ॥ आस्फारितवानु ॥ विस्फुरोर्णा वित्यात्वं ॥ ७ ॥ सोमि
यथा सर्पः सिंहं गच्छति तद्वत्सौमित्रिः कायमादिदेश ॥ गतवानु ॥ अर्दातौ ॥ अर्दनमर्दः ॥ तत्करोतीति णिच् ॥ नर्दता
तवंतौ ॥ नदितिणौ वाक्युपधाया अपवादो अकारः ॥ ८ ॥ अद्धे ॥ तौ च मद्वात्मानौ परस्परस्य शरजालानि प्राद्वीद्वत तौ वज्रानि प्रवर्ति
तौ ॥ छिन्नवंतौ ॥ इरितौ वेत्यङ् रावपक्षे रूपं ॥ फलोफलीति मित्रोलोपः ॥ चिरं चिरेण ॥ तिनाश्रमतां ॥ नश्रौ नो श्रमि
षुषादिः तौ न श्याबाणानाञ्छतौ ॥ क्षिप्रवंतौ ॥ अस्यातिवक्षीत्यङ् अस्यते स्तुक्तायया अंधकारमथानि ष्टौं निस्रा २६५

265

रितवंतौ। अतोद्वलादेर्लंघो गिरिति बुद्धिविकल्पनाणा।। सौर्या। राक्षसः सौयमस्त्रव्यकारी आविद्धिशवाचा कविद्धेपे
लक्ष्मणो ध्याय्येयं इत्येवं तौ अद्यकारिष्टौ। तेषां च परस्परमासाद्य प्रार्थनात्रा सुधागमतां। बुद्धिवादद्भुः।। ९१ अविततो
नंतवंशवणिः गोषीकमस्त्रेइषीकायाइदं तत्सर्वस्रोतस्यकृप्रविश्य राजाजीवितमपहरति। रणे अविश्वज आदीपितवान्
आडलामेत्यादिना उपध्यायाक्स्त्रवां तदपि स्रध्वसत्राध्वस्रां ध्वमिर्धुतादिः। लक्ष्मणेरितं लक्ष्मणप्रेरितं लक्ष्मणप्रेरितं
मदेंद्रमस्त्रमामासाद्य तत्कृते निरोधं कृत्वा ध्वंसयति।। ९२।। ततः अनंतरं सौमित्रिः दुर्जयं अनलितववनीयं ब्रह्मास्त्रमस्त्रा
षीआस्मरतिस्मा सौमित्रिर्बुद्धिः। तत्रस्मरणाद्रुपस्थितं। अदेविष्टा द्योतनेस्मा तेषु देवदेवन इति यन्नुदाते ऽयाद्यो ततनेडष्टव्यः
देवनस्थमेकार्थत्वात्। तेनस्त्रब्रह्मास्त्रेण प्रयोजकः कर्त्ता नरद्विषो राक्षसस्य मृद्धीममदद्धेसत्रपान इति अनुदाते ऽयाद्यो
ततनेडष्टव्यः देवनस्थानेकार्थत्वात्। तेन च ब्रह्मास्त्रेण प्रयोजकः कर्त्ता नरद्विषो राक्षसस्य मूर्द्धानमदद्धेसत्रापातितवान्
सौमित्रिः देहुमण्यैनाबुद्धिदृपं।। ९३ ततो। ततः सुतमरणानंतरं दशग्रीवः आक्रंदीत्रारोदितिस्मा तं च कंदंतमिंद्रजित्

शिखस मुद्रायां आश्वासितवान्। मयि जीवति किं हृयस्त नवडोदिषीति। ह्रेन मण्यंतस्य चडि रूपं। संक्रुद्धस्य निरयासी
श्राग्रावणगृहद्वान्निर्गतः। यथा प्रणं। निर्जित्य रक्षकगृहे स्वयं लुवंश्च लाणं प्राचिचक्ष प्रजितवान्। अर्हद्विद्वजायामितिचु
रादिः। चडि स्वजादिद्विर्वचनं॥ ७७॥ रक्षो॥ क्षुद्रवत्मीनमग्निमद्धौषीऽप्रहृष्टे नप्रीणितपानित्यर्थः। अक्षमंडलं आ
युध्यग्रामं समवयत् प्राभृजितवान्। स इंद्रजित् ब्रह्मणः सकाशात् जयावहं अश्वस्यंदनं चालब्धवान्। फलोफलीति
सिचो लोपः। तं स्यंदनं दीप्राग्यं। उपरि लागस्य रत्नप्रस्तुष्यैवावाग्र अध्यासिष्ट अध्यासितवान्। अधिशीङिति कर्म्मसंज्ञा
तत्रस्य श्रुरावणिरिंद्रजित् स्वमोदिष्टा हृष्टवान्। ततो सौ छन्नरूपः अदृश्यः सन् रावणविद्विषां वराणां देहान
कर्त्तीत् छिन्नवान्। कृती छेदने। से सिचीत्यादिना। सिचोन्यत्रो द्विकल्पः। रावणिविद्विषामिति पागंतरं तत्र देवां
तकादिविद्विषामित्यर्थः॥ ७९॥ सप्त॥ वानराणां कोटिं सप्तषष्टिं वाणैरघ्नुपत्। स्वापितवान्। अघ्नापामादितवानित्यर्थः
स्वापेश्चडीति संप्रसारणं निशांतेचनिशाव समाने रावणिः क्रुद्धः सन् राघवौ अप्रस्वदरा मुद्रावेविचित्य। णौ चडि रूपं २६६

॥८५॥ ह्वानुपि तौ मोदित्वा आत्मीयं सामर्थ्यमपि स्मृत्वा ग्राषट्देयति स्माद्वीद्वाम्रात्द्दशोद्धमिति ॥ स्फुरायो वहति णोव
त्वं दिग्मः सायकैरगोद्धीभ्र छादितवान् ॥ नेटीपि हृष्टि प्रतिषेधः ॥ दत्वं तत्वाह्वा ॥ महा घोरं चाति रोडंश हम घोरी
सुक्षवान् ॥ गत्वा वलं कोशावणं प्रेषीश प्रेषितवान् ॥ गछतां तमद्भुतपराक्रमं द्रष्टुमिति ॥ दृष्टुगतो ॥८७॥ विलीत
तस्मिन्नु काले विलीषणः रामलक्ष्मणौ रक्षकौ रवलं तौ ॥ अवोधित्वं हृवान् ॥ जीवितावितिः ॥ दीपङ्गनेत्यादिनाक्ष
तैर्विषिष्टु ॥ स्फुरणं स्फुरः घञर्थे कविधानं ॥ यन्नूक्तो ॥ स्याज्ञायावाह्यधिविद्धनियुध्यर्थमिति तदुपलक्षणं ॥ न परिगणनं
स विलीषणः श्रुत्थं कारान्नृद्धीतोल्कासन्नुसततेषा लवंगमानपारीत्रा ॥८८॥ मा शो विष्टा शोकं मा कुरु तना माडि लुङ्
यस्मादुसुद्यायो नाष्टप्रानां ॥ नष्टतोद्भुत्येवं धक्कवर अपारी दिति योऽस्यां येरनिद्दत्ता स्मान्नीलादीत्युः कपियूथपान् स
विलीषणः परिश्वमूनश्च वानुहृ ॥ यद वृहवान् ॥ पतेहता इति ॥ दीपेत्यादिना विणो विकल्पितत्वाद सावपहेट
पं ॥८९॥ तां वा ॥ नक्षतेषु जां ववान् दीर्घन्मनाक्र उत्पाणीश ॥ उछुसमिति स्मा अनक्षणेनो अनितरितिणत्वं लं ॥ लोच

नेत्रदमीलश्च उन्मीलितवान् । मीलन्मीलनिमेषणे । पौलस्त्यं च विलोषणमगदीश्च गदितवान् । अतो हनूमादेरह
त्रोस्यूपं । कश्चिच्च । किं हनूमान् । अर्यो वीरः जीवितवान् नष्टतद्रुतिः ॥२००॥ तस्य तस्य हनूमतः क्षेमे जीवितश्रोसति दे
महाराजस्य अखिलाः सर्वपाण्डवयं नाष्टभद्रिनष्टता इति । अग्रंसमायां तत्त्वश्रेतितु द्रुः । एवमुक्तः । एवमुक्तः पौलस्त्यो
जीवंतं पवनात्मजं तमशिखनरागोवितवान् । श्रुणोतेर्य्यंता वडिसन्नद्भावे अन्यासो वर्णस्य श्रुणोती त्यादिनाद्भु
तापदक्षेरूपं ॥२०१॥ आर्या । ततः पौलस्त्यात्तोमाऊति रायिष्टात् आगतवान् । अयगतावाङ्पूर्वः । ततो नं तरं तोङ्गां वद
द्विसीषणोऽब्रह्मरतां । हृष्टवंतौ । हृष तुष्टौ पुषादि । ततस्त्वो हृष्टो हनूमंतमिति । वक्ष्यमाणेन संबंधः । प्राहैषीं प्रहितवं
तौ सिषिचिरिंडिः हिमगतो हिमवत्स्पृष्टे हिमवतः पूज्ये सर्वौषधि गिरिं सर्वा अषधयो यस्मिन्निति ॥२०२॥ तो ह्यायाम्य तं जी
वयतिया वह्नतस्य संधानं करोति । तत्रावि शल्यं चयाकरोति क्रत्यल्लुटो वक्तलां तमो षधिमानेतुं प्राहैष्टा मिति
योद्ध्यां ॐ षधश्रेविरक्ताव प्रथमायामिति दीर्घत्वं ॥२०३ प्रोदात् । तेन हनूमता न स ः प्रोदयाति उत्पतितं । सबमहा २६९

२६७

गिरिस्तेनापिप्राप्तः । कर्मणि लुङ् । यस्मिन् गिरौ महौषध्यः सहस्रशो ऽनेकधा रात्रावज्वलिषुः । दीप्यन्ते स्मा ऽत्रनो
ल्लाँतस्येति वृद्धिः ॥१०४॥ गिरा । यदा हनूमता ओषधीनां भेदो न निरवायि विशेषतो न निश्चितः तदा कृत्स्न एव शैलः स
हौषधिः ओषधिसहितः समाहारि समानीतः ॥१०५॥ प्राणि । तदा ओषधिसंनिधानात् तेनिहताः केचिद्योधाः प्राणि
षुः । उच्छ्वसितवन्तः । केचिच्च उत्थो दमीलिषुः उन्मीलितलोचना बभूवुः । अन्ये तमो हे मोहम हासिषुः । त्यक्तवन्तः
यमरमेति सगिटौ । तथान्ये ऽहासिषुरिति पाठान्तरे । तत्र तथाभूतमात्मानं दृष्ट्वा सविलासं हसितवन्तः । अपरे ऽञ्ज
हं लिषत । हात्विकां हृतवन्तः । हसजहं शिगात्रविनामइत्यात्मनेपदी ॥१०६॥ अजितथान्याऽनुलब्धसंज्ञानौषधीनजि
घ्रन्नाप्रापितवन्तः । नासिकया ऽस्याव गारितवन्त इत्यर्थः । गतिबुद्धीत्यादिना प्रत्यवसाने कर्मसंज्ञा । धिग्रुने वैति
णे । वस्तुपथ्याया इत्यकारः । तथा ऽलिपन्स्नवन्तः । अन्या नौषधीः लिरित्यर्थः । लिपि सिची त्यङ् । एवमनेन प्रकारे
ण सर्वे ऽप्यचेतिषुः । संज्ञां लब्धवन्तः । चिती संज्ञाने । अधिकं वीर्यमोषधिबलाद्दधिपनाद्ध्वनिस्मास्याह्वो रिद्रा ॥१०७॥

१३०

अग्रजि॥ एवं समति हनूमान् काकुत्स्थौ विजिह्मदर्शौ। आङ्क्षादितवान्॥ ह्रदी सुखेल्यैं ततः शेषांश्च कपीन् डीडिवर
डीवयतिस्म। अथ ते डीविताः संतः लंकाद्भुतमदीदिपन्। दीपितवंतः। भ्राजेत्यादिना ह्रस्वपक्षः॥१०८ समम॥ त
तः सैन्यं सममनात्सीत्। सन्नद्धं नद्धोध इति धत्वं। ह्लंतलक्षणा वृद्धिः। नह्लतेर्मरममार्जीत्। शोधितवत्। मृजेर्वृ
द्धित्वाद्दिघ्वर्जेरूपं। अभिपवादीनमार्डीत्। इडुलावेरूपं। उलयचापि मृजेर्वृद्धिः॥ परश्च धानवलासन्नादीपितवत्
स्त्राजलासेति ह्रस्वपक्षः अलासीव्रेति पाठांतरं। नवानलो वितोष्यर्थः॥१०९ कंदा॥ निकुंभश्चैव कुंभश्च कुंभक
र्णसुतौ महाबलौ तत्र सैन्यं सममनद्धं। सन्नद्धौ। तौ च प्लवंगमानुपपतां। प्राप्तवंतौ। लुदित्वादङ्॥११० अगोलंका
व पुरी अगोपिष्टां। रक्षितवंतौ। गुपेरुदित्वाद्दिट्पक्षः अगोप्तामिति डलावपक्षे रूपं। ह्लंतलक्षणा वृद्धिः। जलो
जली तिसिचो लोपः। आयुधानीकं आयुधसमूहमत्याक्षां। त्यक्तवंतौ विसृष्टवंतौ। त्यजदानो पूर्ववद्वृद्धिः सि
चोलोपः। द्विषः शत्रून् दक्षयमनैष्टां नीतवंतौ। सिचि वृद्धिः॥१११ अकौ। तं सैन्यं प्लवंगमानां लयादकोकृयिष्टवंतौ २६८

ग्रां हूंकृतवग्र। कुशाट्टूत्य स्माउयङव्यासस्यानकवतेर्यङीति कृतोखवू प्रतिषेधः ततोयङंताउनताउलुङः प्र
पलापिष्ट पलायतेस्मा। अजादेरंगस्य आडजादीनां। परयोरनंगवा ३। उपसर्गस्यायतावि
तिलत्वं। हतंवसंदितं वसङ्गरक्कमध्य अ हरतिस्मा। इरितो वेत्यङ्। हतं वभिं हतं सङ्ग्रामगामध्य अयिष्टा लूमोपतितो। अधि
शीङितिकर्मसंज्ञा॥१२॥ अंग। अकंपन। कंपनस्य जैष्ठत्वात्पूर्वनिपातः। मुष्टिसंग्रामे अंगदेन अहसतो हतो कर्मणि लुङ् चा
त्मनेपदे घन्यातरस्यामिति वधादेशा। नावहे रूपं। प्रजंघो नाम राक्षसः समरशूरः सक्रोधः वालिनः पुत्रमत्याद। ३। प्रहनवा
नूत्रमर्दी हिंसायो॥१३॥ तस्य प्रजंघस्यापि मूर्द्धानमसावंगदो मुष्टिना अवेष्टिदिष्ट। अत्यर्थं छिन्नवान्। लिदेर्लुङि तस्य अते
लोपः। यस्य हलइति यलोपे रूपं। निराकुलश्च नाम वानरः यूपाक्षस्य राक्षसस्य शिरश्छिद्य महर्षा ३। छिन्नवान्॥१४॥ शरी
विविदो नाम वानरो लोहितं नाक्षस्य शरीरं च्यवसो दी ३। दुर्मर्षितवान्। लंजो अग्रिमर्दनो। ततो नंतरं कुंभः कुंभकर्णसुतः दैवेदवान
नरं स विविदं विविदेन महाशरैरलेन्सी ३। छिन्नवान्॥१५॥ हता॥ ना बुलोद्हतो। अघूर्णिपातो वक्रावद्धांतो। ... नलम

शिश्रयत्तां॥ श्रितवंतौ। न्मूमोपनितावित्यर्थः॥ णिश्रीत्यादिना चङ्॥ तौ च तारात्वान्त्वान्मात्तलौ विक्लवौ दृष्ट्वा वालिसु
तो नगेर्द्वैः कुंभं प्रौर्णावीदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः॥ १६॥ प्रोर्णोत्प्रौर्णावीत् आच्छादितवानित्यर्थः॥ विभाषोर्णोरित्य
किंत्वापदेरूपां सचनिगावरस्त्वावगान्नुआर वर्षेणापोदीरा निरस्तवान् उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमित्यात्मनेप
दधिकलाः। रामश्च तं हनुस्कंधे शलं दृष्ट्वा अंगदे रक्षितं तूर्णं वानरानेजिद्दृशा व्यापारितवान्॥ इह निष्ठ्यर्थं तः॥ १८॥ निकुंली
सुग्रीवस्तस्माद्धनुसंकटादुत्वात् दृढ्यत्वाद्गुरपत्यंत्वाद्धर्षथात् तुतमत्रा अस्त्रं रक्षितवान्॥ अयतोल्मूत्वात्रेड्पालने॥ कौंभकर्णि
कुंभं कुद्धः सन् मुष्टिना प्राणैरनित्यजत्या जितवान्॥ त्यजिर्ण्यंतः॥ १९॥ निकुं॥ ततोत्वात्तवक्ष्मत्र निकुंभो वानरेंद्रस्य
सुग्रीवस्य परिघं प्राहैषीग्र प्रहितवान्॥ क्षिप्तवान्॥ परिघमापतंतं निकुंभादुल्लोगिलीषणं॥ अहिवउ॥ लीषणं हनुमान्
तोदीवत्यनवान्॥ १७॥ प्रोर्णु॥ परिघं च हनुमान्॥ तेजसा प्रोर्णुवीर अच्छिन्नवान्॥ किंवाद दृढद्विपदेरूपां उयंकं च २६९
वारामांत्राशाहितवान्॥ अस्मा च निकुंभस्य ग्रीवां तद्ग्राक्रा क्रीरा॥ आकृष्टवान्॥ अमागमपदेरूपां यथा सनाजीजिवद

नजीवयतिस्मार्थोवामाक्रुष्टोवव्यापादितवानित्यर्थः॥ तत्रजलाम्भेव्यक्तेस्तपङ्कः॥१४॥ एणमममग॥ प्रधानयोधानिहत्य
इतिसंमदेनहर्षेणातिमात्रमत्यर्थंसमगतसंगतंकपिसैन्यंसमागच्छतीतिनङ्वागमइतिस्मृतः किंवेऽनुनासि
कलोपःङकाद्दंगादितिसिचोलोपः॥ विटपद्धरिणनाथ्यःग्रासान्टगाणांनाथ्यःनित्योसिद्धिमवश्यंवादिनीमाविनं॥
अर्दिष्टात्किंतवानुनृपतिमतिःरामस्यबुद्धिःप्राप्तकाममेवसंपन्नेछेवराणवधसीतालाभयोःसिद्धिरूपत्वात्॥ दर्षो
दर्पस्त्रारमतेस्मरजनिचरपतीनांमेघनादादीनांशोकःसंततोऽविच्छिन्नःअत्तायिवर्द्धतेस्मादीपजनेत्यादिनाकर्त्त
रिचिण्॥ ॥इतिभट्टिकाव्यटीकायांजयमंगलायांतिङ्कांडेलुङ्विलसितोद्वितीयःपरिच्छेदः॥ ॥छ॥ काव्यस्यकंडेलकर्षो
वधोनामपंचदशःसर्गः॥ ॥इतःप्रकृतिलृटमधिकृत्यविलसितमाहातत्रत्वहइशोपेचेतिलिल्टइततोन्यत्रापिदर्श
यिष्यति॥ ॥ततइत्यादि॥ ततोनंतरंरक्षसांराजारावणःहतबांधवःव्यापादितपुत्रभ्रातृत्वात्शोकादिल्हतःसन्नत्र
क्रंदितःक्रंदितुमारब्धः॥ किंकरिष्यामीत्यादिना॥ आदिकर्मणिक्तः॥ अतिकायेवीरेहतेकिंकरिष्यामिराज्येननकिंचित्

१२५ १२

कर्म्मणि लृट् ॥ ३ ॥ अति ॥ वीरेश्वर इति कायेहतजीवितुं मेव नश्यो मदिष्ठो ॥ किमन्यत् कर्तुं ॥ ३ ॥ अक्रं पलायनेन नवाकोऽप
यिष्यति ॥ लङ्घयिष्यति ॥ अग्निर्जीत्यादिना ॥ ३ ॥ युक्ता ॥ युगं नसयुगः ॥ केनयम सञ्जायिष्यते ॥ जिज्ञये कर्मणि लृट् ॥ स्यसि
जित्यादिना विघ्नदिष्टा ॥ ३ ॥ अति ॥ पृथ्वयिनेति पंचमी ॥ अतिकार्यं द्विना वारुणपाशेके वाछेस्यति ॥ द्विधा करिष्यति को
वारावणं मेस्यतां पूजयिष्यति ॥ स्वयं स्वभ्रात्रा कस्यतां ह्यति ॥ प्रीतिं जनयिष्यति ॥ तृपप्रीतौ ॥ षढोः कःसि ॥ ३ ॥ श्लाघि ॥ केनाह
३७० श्लाघिष्ये ॥ श्लाघां करिष्यामि ॥ ममेह श्वः पुत्र इति ॥ कस्यवधुणेत्तन्नतः महेव धूहन्नतिं परं कोटिं नेष्यति ॥ काले पितृक्रियो वि
ते कः पितॄन्प्रेष्यति ॥ तर्पयिष्यति ॥ प्रीञ् तर्पणे ॥ कृत्वा किं कार्यं कोन कथयिष्यते ॥ कथ्यनां न करिष्यति ॥ अदमेवं विधइतिस्त्र
तिकाया द्विनेति सर्वत्र प्रयोज्यं ॥ ४ ॥ उद्यानस्थाद्गिरिंडः हेतवज्ञातुद्यं स्यति ॥ अङ्कूरयिष्यति ॥ तत्पूर्वोद्यमेस्वपानिर्लटां चे
तस्तनो विचरिष्यति ॥ यज्ञलागा आत्मीया ग्रन्थसो द्वयते ॥ लदायिष्यति ॥ कुजोनवनरुतितडाशूरमानेतसूरो स्मीति तद्घ्याति ॥ धा
रयिष्यति ॥ वर्द्धहोधः ॥ षढोः कःसि ॥ परति ॥ रविरा द्वित्यः निःशंकं शंकां विना तद्घ्यति ॥ ध्यो तिष्यति ॥ मरुजानियतः स्वच्छेदा २७१

वास्यति। सरिष्यति। वागानि गंधवनयोः कश्चु संघातः घट्टुमवः नव स्थ्येति। सर्वदा न लविष्यति। इटडः स्यमनो। रितितिया
विकल्पः। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः इतीड्। प्रतिषेधः। स्वेच्छयेदत्त देष्यति। सदा पूर्णमेघलोनो क्रमिष्यति। इणुगतौ॥ क्तीड्॥ मेघैश्ची
ब्रयति। नायव शरसंदिष्यते। पूर्वैरङः प्रशामं मननमात्रेण दृष्टाला केलृट्। न दृक्ष्य इति। प्रतिषेधो न भवति। तत्र परस्मैपदमत्र व
र्त्ते तो यमः उयंश्चार्थविशते। रैङ्वरिष्यति। आत्मनेपदेन इट् प्रतिषेधः। अतिकायस्य मरणे सति इड्डादयः किं अन्यथा वि
पर्ययेन करिष्यंति। किं तु करिष्यंतीति किं सविशतिनाख्येति पाठांतरं। तत्र सर्वमेतद्भविष्यतीत्यर्थः। १७७ श्री॥ मेम
मत्त्रज्ञः वृथा निष्फलमुन्मीलिष्यति। यद्यस्माद्विनयागतं विनीतं आशालालसं सुखं नम्रं नमनशीलं नरीनर्त्तकं पुत्रं नदू
ष्यति॥ ८ धिक्॥ धिक् त्वां यत्। शिशिरमद्यापुनरपि न दृक्संदर्शिष्ये। न दृष्टो न विक्ष्यामि। कर्मणि लृट्। विषादिड्। तस्मिन्नवशिशिर
शिपंचकमागतेभ्य इति द्विषः शत्रवः केन घानिष्यंते। अत्रापि विष्यादिड्॥ ९ शत्रु॥ मत्तेमत्तानामिशत्रु स निर्दिष्टे तैरेव शत्रुभिः
संयुगे सुखमह्न्द्रव्योऽद्य दृष्ट्वो स्मि। पूर्वेलया हृष्टः। अपि एवज्ञाव पदेशेन पां। तस्य वचा उदयुद्धोन्मत्ता द्विनाराणेश शत्रुतूकः समा।

४८०

स्कंस्यति। स्खलियास्यति। स्कंदिर् गतिशोषणयोः। श्चिरित्रेति च वर्ज्ञा॥१०॥ श्रा क्ष्मा॥ शातकतुरिङ्ःयोस्यमानः युद्धं करिष्यत्
विशंको निर्लयःमां युद्धाय। क्षास्यतोस्य हृ्ायामाङ् हृति नङ्। निकुंस्रेड दृष्णे दुःखेन दन्यत हृति। हृषादिन्यादिनाखलात
स्मिन् हृतेतस्य शातकतोरर्थः निष्कंटकरासौ जलक्षणः प्रकल्पति। संपस्यते॥११ कल्पि॥ शत्रुभिः कुंतं चनिपातितं श्रुत्वा रु
रो रिंडस्य प्रीतिः कल्पिष्यते। न विष्यति। लुटि वक्ष्पक्षति वकारास्य सनोरपि चरस्मैपदविकल्पः आत्मनेपदे चनेट्। प्रतिषेधः
२७१ लंकां च शत्रुभिः रूपद्धनिष्यते। विलोप्स्यते। कर्मणि लृट्। चिण्वद्भावपक्षः। क्षहनोस्य हृलीट्। इङ् दस्युरैरागंस्यते। लावेल्छ
॥१२ मरिष्यत्रि मम तनयाहनाः ध्याम रिष्यामि। शत्रुत्वा विज्येष्ठ। श्रियते र्लुङ् लिङो रिति नियमात् नङ्। उत्तरत्र विप
राल्यां। डोरिति तङ्। ततो रिपून् नृत्स्यंदनिष्यामि। पुनर्वैश्रुविनाकृत त्वात् दुःखितस्सन् नजी विष्यामि॥१३ स्मेष्यं॥ दर्षत्र
स्मेष्यंति। ङिचात्तङ्। अनिशं पुनःकथयिष्यन्ति। यथा दशायी व दुर्नीतेदुर्नयस्य रक्षस्य कुलं विनष्टं॥१४ देताते ति श्योके
दुष्टिस्थं पितरम लीकरोति। केनैतं संलापितं निश्चितं। यक्तेन कर्णस्य गात्राणि रणे राघवः। कास्यति छेस्यति। कृती छेद २७१

नोमर्माणि च विनर्क्ष्यति। अपनेष्यति हृन्निर्दहिंसानादग्रयोः। सोसिद्धीत्यादिनाद्विकल्पः। दृष्टांतेनैतद्दर्शयन्नाह॥ स्थ
पतिष्यतीति॥ छिन्नोल्मैोलान्वुरादित्यः पतिष्यति। अधोगमिष्यति। दृष्टीनोलायिष्यतो ॐ ह्वैं द्विष्यते। तुलठ आनो। त्तु
रादावदंते ष्ठुनपष्यते। कर्मणि लृट्। ज्ञानस्थलस्थात्राप्युः काष्ठवज्रंस्यते। हनिष्यते। इंद्रैः वज्ञिः स्यंदिष्यते। स्रविष्यति। ह्य
ह्यः स्यसनोरिति परस्मैपदविकल्पः। सागरः समुच्छोष्यति। शोषंयास्यति। जलं वक्ष्यति लस्मसात्करिष्यति। दहल
स्मीकरणे। दोढः एकावोवशोलथितीति गमं ओरादित्यात् तमसो वयाः तमः संघाताः संस्यंति। स्यंदेः पूर्ववत्परस्मैप
दविकल्पः। नदृहाइली घ्रुतिषेधः॥ २६ कृल॥ कृलकर्षेरिणेक्षु ऊः सनूपुंसापरिलविष्यते। कर्मणि लृट्। घतानिलन्नय
तनादीनि कृलकर्षेपरिलवांतानि ज्ञनेलोकेकेनचित्कदाचित्र नसेलाविताभिनारंतितानि॥ २७ कृल। कृलकर्षे
इत्यं दहतेसनिष्ठ वैगमाः लैकामारोक्ष्यंति। आक्रमिष्यंति तु दवीजयग्रानि। राहसमानुदंक्ष्यंति। शोदशानेः सेक्ष्यति। दश
दशानेः हसाश्वसमाश्रयान्कृदारलं क्ष्यंति। चूर्णयिष्यंति॥ २८ वर्णी॥ वालान्हडांश्चवर्क्ष्यंति व्यापादयिष्यंति। वृती हिंसा

ग्रंथनयोरिति तौदादिकः ॥ मुदा हर्षेण युताः संतः न रंस्यंति ॥ नृती गात्रविक्षेपे सेसिचीत्यादिना विकल्पो नेट् ॥ तेन
वराहस्य मुखेन विना मा रवको निरोत्स्यति निवारयिष्यति ॥ ९९ ॥ क्षमा ॥ अमर्षः क्रोधः उत्कृष्टः मम ... तीना ...
मर्षयिष्यते का मर्षिङ् ॥ तदंतात् दन वक्त्रस्य मर्षयोरक्षे किं हस्तेपीति अमर्षे क्रोधे ल्यृट् ॥ अव्ययत्वात् तराज्या ... मा ... सादसो
मीताकिं किल किंनाम सुखमवाप्स्यतीति न संलापयामि ॥ किं किलास्त्यर्थेषु ल्यृट् डित्ति अन ... ऋक्षु ... व संर ... वना थे
ल्यृट् ॥ १० ॥ मा ॥ अथवा अस्य सर्वस्य विध्वंसस्य विनाशस्य कारणं वैदेही मारयिष्यामि ॥ तैर्व ॥ रा ... कसैः खादित ... या
मि ॥ गतिबुद्धीत्यादिना प्रत्यवसानार्थे कर्मसंज्ञायां प्राप्तायामनिखादेः प्रतिषेधः इति कर्तृसंज्ञैव ॥ ल ... वाति ... मान
निखनिष्यामि ॥ रेफयिष्यामि ॥ ११ ॥ मा ॥ जगल ... सी ना ... रोसो न कामयिष्ये ॥ अनो ... धिः कामे ॥ जीवितं वा न धारिष्ये
प्रयत्नं न करिष्यामि तस्मात् वने वां धवेः शून्ये विषयैः शब्दानि ... र्न रंस्ये ॥ न क्रीडां करिष्ये ॥ १२ मो ॥ दा ॥ दे ... कं ... कर्षत्वम
या विना कस्य सौख्ये अहं मोदिष्ये ॥ हर्षिष्ये न कस्यचित् ॥ मम वा सुखे सति को मोदिष्यते ॥ हृष्टो ... विष्यति न कश्चिदपि